

KOVÁCS ZSOLT

KRÓNIKA VAGY TÖRTÉNETÍRÓI MŰ? A THEATRUM EUROPAEUM BEMUTATÁSA (1633–1738)

A *Theatrum Europaeum*¹ Majna-Frankfurtban 21 kötetben megjelent újságok gyűjteménye, amely 1618 és 1718 között mutatja be Európa történelmének főbb eseményeit. Először 1633-ban jelent meg, utoljára pedig 1738-ban.² Az események és a kiadás között több év is eltelhetett, ami lehetett pár évtől kezdődően egészen 10–15 év is. Ennek alapján a *Theatrum Europaeum* a korabeli híralapú sajtóorgánumokat tekintve egyértelműen a periodikák közé tartozik. A *Theatrum Europaeum* jelentőségét bizonyítja, hogy teljes sorozatú példányai Európa-szerte számos nagy múltú könyvtárban megtalálhatóak egységesen bekötött kötetekben. A XVII–XVIII. század folyamán egész Európában ismerték és olvasták. Ilyenfajta enciklopédikus művet legközelebb csak Denis Diderot (1713–1784) és Jean le Rond d’Alembert (1717–1783) készített a XVIII. század végén. A *Theatrum Europaeum* utolsó kötetét már heves bírálatok érték mondván, hogy csak történeti eseményeket ismertet elemzés nélkül, így felvetődhet a kérdés, hogy krónikának vagy történetírói műnek tekinthető-e.

A *Theatrum Europaeum* kiadója

A *Theatrum Europaeum* Matthaeus Merian (1593–1650) hatalmas vállalkozása volt.³ Merian 1593. szeptember 22-én született Baselben egy városi tanácsos fiaként. Apja abban a helyzetben volt, hogy támogathatta fia művészi ambícióit.

-
- 1 A *Theatrum Europaeum* példányait az Országos Széchényi Könyvtár Széchényi-gyűjteményében illetve a Hadtörténeti Múzeum Könyvgyűjteményében kutattam. Ezúton szeretnék köszönetet mondani Kreutzer Andreának, a Hadtörténeti Múzeum Könyvgyűjteménye vezetőjének, aki éveken át lehetővé tette, hogy a *Theatrum Europaeum* különböző kötetét eredetiben tanulmányozhassam.
 - 2 Hermann Bingel: Das *Theatrum Europaeum*. Ein Beitrag zur Publizistik des XVII. und XVIII. Jahrhunderts. Diss. München, 1909, gedruckt Berlin, 1909. Reprint Wiesbaden, 1969. 7. p. (a továbbiakban: Bingel, H.: i. m.)
 - 3 Merian másik nagy kiadói teljesítménye a Német-római Birodalom városait szóban és képben bemutató *Topographia Germaniae* volt. A *Theatrum Europaeum* és a *Topographia Germaniae*

Merian, Dietrich Meyer, zürichi városi tanácsosnál és rézmetszőnél szerezte meg későbbi művészeti tudásának alapjait, itt sajátította el ő is a mesterséget. Ezután egyre több megbízást kapott, ennek révén került Franciaországba, ahol Jaques Callot műhelyében bővítette tudását. Majna-Frankfurtba is elérkezett utazásai során, ahol megismerkedett egy ismert rézmetsző, de Bry lányával, akit feleségül is vett, majd megörökölte apósa könyvkereskedését és műhelyét is.⁴

Miután Merian apósa, Johann Theodor de Bry 1623-ban 62 éves korában elhunyt, annak felesége, Margaretha de Bry egy jelentőségteljes levelet írt vejének Baselbe. Ez a levél Merian életét alapvetően megváltoztatta. Az özvegy arra kérte a rézmetszésben járatos Meriant, hogy jöjjön Majna-Frankfurtba, telepedjen ott le, és segítsen neki a könyvkiadó vezetésében. Levelében részletezte is, hogy milyen munkákat kellene elvégeznie: az elfogyott könyveket rézmetszetekkel ellátva újból kiadni és eladni. Merian anyósa arról is említést tett, hogy néhány majna-frankfurti könyvkereskedő és kiadó arról panaszkodik, hogy városukban hiányzik egy jól dolgozó rézmetsző. Ennek a levélnek a hatására Merian a következő év tavaszán a baseli hatóság engedélye alapján feleségével és gyermekeivel Majna-Frankfurtba költözött, és 1624. november 25-én a városi tanács megadta számára a letelepedési engedélyt.⁵ 1625 októberében de Bry özvegye eladta a kiadót Meriannak és másik vejének, az Angliából származó majna-frankfurti könyvkereskedőnek és kiadónak, William Fitzernek.⁶

Meriannak egyébként már 1624-ben és 1626-ban is jelentek meg rézmetszetei az *Officina Bryana* kiadó által megjelentett művekben (pl. *Großen Reisen, Icones Biblicae*), de saját neve alatt először 1626-ban jelent meg a *Bibliai Képek* második füzeté a következő szöveggel: „kiadta a baseli Matthaues Merian”.⁷

1626 júniusában, röviddel azt követően, hogy 1626. június 1-jén Merian hat és fél birodalmi tallérért megkapta a majna-frankfurti polgárjogot, a két tulajdonos egyenlő arányban felosztotta egymás között a vállalkozást. 1626 közepétől tehát Merian a híres de Bry kiadó felének a tulajdonosa lett, amit ettől kezdve saját neve alatt vezetett, és néhány éven belül jelentős vállalkozássá fejlesztett. Hamarosan saját kiadói emblémát is alkalmazott, ami rá és kiadójára utalt: az úgynevezett

között pedig mintegy összekötőláncszemként áll az *Archontologia Cosmica* (1637/38), az egész akkori világ állapotáról szóló egy kötetes beszámoló. *Lucas Heinrich Wüthrich: Matthaues Merian d. Ä. Eine Biographie.* Hamburg, 2007. 333. p. (a továbbiakban: *Wüthrich, L. H.: i. m.*) 323. p.

4 *Bingel, H.: i. m.* 10. p.

5 *Wüthrich, L. H.: i. m.* 123. p.

6 Uő. 127. p.

7 Uő. 126. p.

„Ciconia Merianit” (Merian Gólyája), egy csőrében kígyót tartó gólyát, amely körül a „Pietas contenta lucratur” felirat volt olvasható. A gólya a feltámadás, a jámborság és a siker szimbóluma, amellyel az önmaga által saját maga elé tűzött célokra kívánt utalni.⁸

Merian tevékenysége súlypontját kezdettől fogva az eladható kiadványokra és az ezzel összefüggő könyvkereskedelemre helyezte. Soha nem rendelkezett nyomdával vagy könyvkötő műhellyel, csupán a rézmetszéshez szükséges réztáblákkal, amelyek nyomtatását maga végezte. Az eladást elsősorban az évente kétszer megrendezett majna-frankfurti könyvvásáron bonyolította le. Mivel a könyvvásárok alkalmából mindig megjelentettek egy nyomtatott katalógust az új kiadványokkal, Merian kiadói tevékenysége ezek alapján nyomon követhető. A Merian Kiadó neve először az 1626. évi nagybőjti könyvvásár katalógusában szerepelt. Egészen élete végéig, az általa egy-egy vásárra kiadott könyvek száma mindig csekély maradt, egy és kilenc között mozgott, azonban többségében jelentős és gazdagon illusztrált kiadványokról volt szó. Meriannak kis műhelye volt, csak kevés segéddel dolgozott, és saját maga készítette a rézmetszetekhez szükséges réztáblákat. Saját műhelyében csupán előkészítette a kiadásra szánt könyveket, szövegüket azonban más nyomdában nyomtattatta ki, de a címlapok és illusztrációk rézmetszeteit maga készítette és nyomtatta. A kiadványok eladását is ő felügyelte.⁹

Gottfried Krónikája, mint a *Theatrum Europaeum* közvetlen előzménye

Merian 1624-től kiadott egy orvosi, topográfiai és történelmi könyvekből álló sorozatot, amit saját maga díszített metszetekkel. 1629 és 1634 között pedig megjelentetett egy nyolc részből álló történelmi krónikát: Események a világ kezdetétől napjainkig címmel. Ezt a művet Johann Ludwig Gottfrieddal együtt „rendezte sajtó alá”, és e történelmi Krónika utolsó éve (1618) egyben a *Theatrum Europaeum* első feldolgozott esztendeje is.¹⁰

A *Krónika* eseményei a cseh vallásháború kezdeténél érnek véget, amely beletorkollott a harmincéves háborúba. A *Krónika* befejezésénél már nyomtatékosan utaltak a tervezett folytatásra is, és a folytatás címét is megemlítték: *Theatrum Europaeum*. Merian mindenesetre nemcsak egyszerűen eddigi munkájának hasonló stílusú folytatására gondolt többnyire kitalált illusztrációkkal, hanem egy szem-

8 Uő. 128–129. p.

9 Uő. 131. p.

10 *Bingel, H.*: i. m. 11. p.

tanúk beszámolóin és korabeli tudósításokon alapuló hiteles történelmi műre. Szóban és képen akarta a Német-római Birodalomban zajló háborút és a világ többi részének történelmi fejlődését a leghitelesebben és a legérdekesebben bemutatni. Gazdag metszetanyagot is tervezett hozzá – minden történelmi szempontból releváns várost, csatát és egyéb fontos eseményt bemutató metszetet, valamint a kor főszereplőinek arcképeit. Az egyes köteteknek — elképzelése szerint — három-négy évente kellene egymást követniük, így elég idő jutna az anyagok alapos feldolgozására. Minden egyes kötetet egy szerzőre bíztak, hogy ezáltal is biztosítsák az egyes kötetek egységes szerkezetét.¹¹

Gottfried 1633. május 11-én meghalt, amikor az összesen nyolc részesre tervezett *Krónika* hetedik részén dolgozott, amely a reformáció 1571–1601 közötti történetét dolgozta fel. A *Krónika* nyolcadik részének szerzője már Johann Philipp Abelin volt, amely az 1601 és 1618 közötti eseményekről számolt be. Abelin tanár volt, de emellett nagyon lelkiismeretes és kiváló stílusú történetíróként is tevékenykedett.¹²

A történelmi *Krónika* és a *Theatrum Europaeum* szerzői közötti egyezést több dolog is bizonyítja. A legtöbb hasonlóságot a *Theatrum Europaeum* első kötetével a *Krónika* nyolcadik, egyben utolsó része mutatja. Ebben a részben ugyanis először a birodalmi eseményeket tárgyalja a szerző, majd ezután következnek a német államokon kívüli történések. Pontosan ugyanilyen elrendezést találhatunk az Abelin szerkesztette *Theatrum Europaeum* kötetekben. Különösen feltűnő, hogy a *Krónika*hoz hasonlóan az úgynevezett „szórakoztató” rész a *Theatrum Europaeum*ban is az adott év eseményeinek a végén található.¹³ Figyelemreméltó továbbá a *Theatrum*

11 Wüthrich, L. H.: i. m. 324. p.

12 Uő. 324–326. p.

13 A szórakoztató rész mai fogalmaink szerint bizonyos értelemben „bulvárnak” ill. „társasági híreknek” tekinthető. Például a XV. kötetben található 1697-es esztendőről szóló ismertetésében a szerző ebben a részben megemlíti, hogy Provence-ban egy hermafroditára bukkantak, az orléans-i hercegő pedig farkasvadászat közben lováról leesve megszebesült, és egy parasztember gyógyította meg a sérült jobb karját, akit ezért a hercegő bőségesen megjutalmazott. Rómában egy fiatal fiú véletlenül belesett a Tiberisbe, és egy kutya mentette meg az életét, aki utána ugrott, és kihúzta a partra. A szórakoztató rész időjárási szélsőségeket és tüzesetekről szóló leírásokat is tartalmaz. Így megtudhatjuk, hogy 1697-ben itéletidő volt Londonban, rendkívüli hideg Svédországban, hatalmas hó Svájcban. Moszkvában 1696. december 24. és 1697. január 3-a között négy órán belül 1400 ház leégett, Mannheimben pedig 50 újonnan épített ház lett a lángok martaléka. De ebben az esztendőben ugyancsak tűzvész pusztított Cambraiban és Brémában is (a svéd királyi palota egy részének leégését a kötet más részénél tárgyalja a szerző). A szórakoztató rész bűncselekményekről is beszámol: Münchenben sorozatos tolvajlások fordultak elő,

Europaeum első két kötetének kimondottan evangélikus beállítottsága – csakúgy, mint a *Krónikáé*.¹⁴

A *Krónika* kiadásával Meriannak az volt a célja, hogy a történelmi események bemutatásán keresztül az olvasót nevelje, aki majd ezeken keresztül le tudja vonni a megfelelő tanulságokat. Továbbá az olvasók gyönyörködtetése is szándékában állt, ezért illusztrálta a művet metszetekkel, amelyek sok rajongót és barátot szereztek a történelmi krónikának.¹⁵

A *Krónika* sikere megerősítette Merian ifjúkori elhatározását, hogy bemutassa a világ történelmét minden tanult és a világ dolgai iránt nyitott embernek, származására való tekintet nélkül.¹⁶ Így jelent meg 1633-ban a *Theatrum Europaeum* első kötete (címe szerint második), amely még mindig a *Történelmi Krónika* címet viselte,

Luccában gyilkosság, Rómában pedig testvérgyilkosság történt. A szórakoztató rész másik nagy egységét képezik az ún. társasági hírek (a magasabb társadalmi körök házasságkötései, születései, halálozásai). Az 1697-es esztendő néhány esküvőjét kiragadva: július 5-én házasságot kötött Toszkána hercege és Szászország hercegnője, december 7-én Burgundia hercege és Savoya hercegnője. 1697-ben született a bajor fejedelem fia ill. a portugál király gyermeke, Emanuel. Ebben az esztendőben halt meg március 9-én, 33 éves korában Lord Berklei angol altengernagy, akinek egy flottát kellett volna vezetnie, egy héttel később pedig M. Gabaret francia tengerész-hadnagy. Október végén hunyt el Corti bíboros, míg Ludwig Gustav Hohenlohe titkos tanácsos 66 éves korában halt meg Majna-Frankfurtban.

14 A *Krónika* nyolcadik részében Gottfried a következőket írja 1517-ről, a reformáció kezdetéről: „Luther az Evangéliumot a pápaság alatti sötétségből újra napfényre hozta.” A *Krónika* nyolcadik és a *Theatrum Europaeum* első kötete a katolikus vallást „idejétmúlt vallási vakbuzgalom”-nak nevezi, amely az evangélikusok ellen irányul. A *Krónika* szerzője szerint „a pápisták minden erőfeszítésükkel azon vannak, hogy az evangélikusokra vereséget mérjenek”, míg a *Theatrum Euroaeum* „a katolikusok ártó szándékáról” beszél, „amelynek célpontjai az evangélikusok”. Bingel, H.: i. m. 14–15. p.

15 Uő. 15–16. p.

16 „Már kora ifjúságomtól fogva elhatároztam, hogy ebben a *Theatrumban* avagy a világ történetének színpadán bemutassam az egyetemes történelem eseményeit a világ kezdetétől, mind az egyházi, mind pedig a világi történelem leghíresebb és leghitelesebb történéseit. Ebből a célból a költségeket nem kímélve tudósokat és szerzőket gyűjtöttem egybe, akik nagy szorgalommal, buzgalommal és őszinteséggel végezték munkájukat, és elkészítették a művet a XVII. századig, egészen napjainkig. Az így elkészült mű, a *Theatrum Europaeum* a legdicőségesebb, legfenségesebb, legyőzhetetlen és boldog emlékeztető római császár, Mátvás, a jelenleg uralkodó Ferdinánd császár és Európa más magas rangú potentátjainak tetteit tartalmazza. A művet szép rézmetszetekkel is díszítettük. Nincs kétségem afelől, sokkal inkább reménykedem benne, hogy a *Theatrum Europaeum* nemcsak a most élő kortársaink számára lesz hasznos és kellemes olvasmány, hanem utódaink is örömmel fogják majd forgatni.” Matthaeus Merian ajánlása Majna-Frankfurt polgármesterének és városi tanácsának. *Theatrum Europaeum* I–XXI (a továbbiakban TE) I. (feldolgozott időszak: 1618–1628, megjelenés: 1635).

és szoros kapcsolatban állt Gottfried krónikájával. Ez a kötet az 1629 és 1632 közötti eseményeket tárgyalta, tehát nem volt közvetlen folytatása a *Krónikának*. A hiányzó 1618–1628 közötti évek csak később készültek el.¹⁷ Abelin az 1633-ban megjelenő könyvben Gottfried és Arlanibaeus neve alatt már Gusztáv Adolf harcait is alaposan kielemezte.¹⁸ Abelin egyébként a *Mercurius Gallo-Belgicus* c. periódikában az 1628-tól 1634-ig terjedő időszakot is feldolgozta, igazodva a majna-frankfurti könyvvásárokhöz. Az 1618–1628-as kötetet végül 1635-ben adták ki, és *Folytatásos Történelmi Krónikának* nevezték el alcímében, de a főcíme már *Theatrum Europaeum* volt. 1633-ben még nem gondoltak erre a megnevezésre, és először csak 1634-ben merült fel, hogy ilyen címen kellene folytatni a *Krónikát*.¹⁹ A *Theatrum* kifejezés egyébiránt abban az időben elterjedt volt, és könyvek címében is gyakran szerepelt.²⁰

A *Theatrum* szó kora újkori értelmezése

A kora újkorban a *Theatrum* fogalom egy kiállítási helyet jelölt. A XVI. századtól virágzásnak indult kiállítási formák, gyűjtemények megnevezésében egyre kiemeltebb szerepet játszott a *Theatrum* szó: különböző tárgyak bemutatását vagy kiállítását nevezték így. Ide tartoztak például orvosi, anatómiai gyűjtemények, bonctermekek is.²¹ A fogalom az ókorból eredő, specifikus építészeti struktúráról, a színházról átment magára a gyűjteményre. Samuel Quiccheberg 1565-ben írt egy könyvet a *Tu-*

17 A szerző Abelin volt. *Bingel, H.*: i. m. 16. p. Ennek a kötetnek a címlapján a felhőkben Isten szemei alatt egy földgömb látható, középpontban Európával. A földgömböt egy angyal, Pax, Mars és Fortuna őrzi. *Wüthrich, L. H.*: i. m. 326. p.

18 Az 1629–1632 közötti évek történelmét — benne az 1629. március 6-i restitúciós ediktumot, a svédek belépését a német háborúba, Gusztáv Adolf partra szállását Rügen szigetén 1630. július 3-án, Lützennél bekövetkezett halálát 1632. november 6-án — Abelin először a *Frankfurter Meßrelation*ban írta meg. Az itt publikált írása az egyik legjobb forrása a harmincéves háborúnak. Ez érvényes az *Arma Sueciae*-ra is, amely az ún. svéd háborúval foglalkozik 1632-ig. Uő. 326. p.

19 Bár feltűnő, hogy Merian az 1633-ban megjelent kötet előszavában már használja a *Theatrum* szót: „Bücher auf das öffentliche *Theatrum* der Welt producireren”. *Bingel, H.*: i. m. 17. p.

20 Uő. 16–17. p.

21 A *Theatrum Europaeum* beszámol egy anatómiai *Amphitheatrum* létesítéséről 1694-ben. „Mivel manapság nincs semmi visszatetsző abban, ha egy halott személyt felboncolnak, a párizsi sebésztársaság egy anatómiai *Amphitheatrumot* emeltetett, amely varázslatosra sikeredett. Ennek méltatására M. de Santevil, a Saint-Victor kanonokja egy *disztichont* költött, amelyet arany betűkkel írtak fel az *Amphitheatrum* kapuja fölé: „Az emberi holttesteknek ősi *Amphitheatrumok* álltak rendelkezésére, ahol megtudhatjuk, hogyan élhetünk sokáig.” Ugyan-

dományok színháza címmel.²² Ebben részletesen foglalkozott a gyűjtemények be rendezésével. Nemcsak a gyűjtemény helyét, az épületet jelölte a *Theatrum* szóval, hanem magát a gyűjteményt is. A szó olyan fontos jelentéselemeket hordozott továbbá magában, mint „gyűjteni”, „kiállítani”, „rendezni”, „bemutatni”.

A *Theatrum* metaforának a XVI–XVII. században két alkalmazási módja volt ismeretes. Az első az ábrázolási módra vonatkozott, és az olvasónak az ábrázolthoz való viszonyát fejezte ki. Ez a szerző által javasolt, a szerző szándéka szerinti viszony volt. A szerző azt akarta, hogy az olvasó, mint nézője (szemlélője) legyen az adott műnek. A másik a műben szereplő tárgyra vonatkozott. Az a tárgy, amiről a könyvben szó van, az a *Theatrum*. A kora újkorban gyakori volt, hogy a metafora alkalmazása a két végpont között váltakozott, ingadozott.²³

A *Theatrum* metafora kétféle alkalmazási módjának megfelelően a tárgyra vonatkozó alkalmazásmód esetében a történelmet magát is színháznak tekintették, amelynél az ember más emberek játékának a nézője. A történelem úgy tekinthető, mint morális útmutató, epizódok gyűjteménye. Ez a fajta koncepció a *Theatrum* könyvcímbe hangsúlyosan kifejeződik, amely a történelmet úgy ábrázolja, mint erkölcsileg értékes és megtanulandó jelenetek gyűjteményét. Azonban ezeknél a könyveknél soha nem egészen egyértelmű, hogy a *Theatrum Historicum* könyvcím magára az irodalmi ábrázolásra, magára a történelemre vagy mindkettőre vonatkozik-e. A *Theatrum Historicum*ban, mint morális példák gyűjteményében az élet színjátékként fogható fel. A történelem színpadán lejátszódó események okulásra szolgálnak, és mint erkölcsileg értékes példák követendőek: „a világ színháza” (*Theatrum Mundi*) pedig az emberek okulására és vezetésére szolgál. Itt a *Theatrum* metafora azt jelenti, hogy az ember élete a világ színpadán mások példaképévé válhat, és minden esetben tanulságként szolgáló példa lehet: „A történelem

ebből az esztendőből a szerzők egy másik *Theatrum*-ról is tudósítanak, amely ebben az esetben jelenthetett bírósági tárgyalótermet, vesztőhelyet, de átvitt értelemben a „történelem színpadát” is: „Ugyanebben az időben Dauphine-ben a református vallás hét tagját egy másik *Theatrum*-ra állították, és halálra ítélték őket. Az ok az volt, hogy egy csúriben összegyűltek isentiszteletet tartani. Kettőt közülük Die-ben, ötöt pedig Valence-ben végeztek ki.” TE XIV. 700. p.

22 Neu ediert und übersetzt von *Harriet Roth*: *Der Anfang der Museumlehre in Deutschland. Das Tractat „Inscriptiones vel Tituli Theatri Amplissimi” von Samuel Quiccheberg*. Berlin, 2000. In: *Markus Friedrich*: *Das Buch als Theater. Überlegungen zu Signifikanz und Dimensionen der Theatrum-Metapher als frühneuzeitlichem Buchtitel*. In: *Wissensicherung, Wissensordnung und Wissensverarbeitung. Das europäische Modell der Enzyklopädien*. Hrsg. von Theo Stammen — Wolfgang E. J. Weber. Berlin, 2004. 208. p. (a továbbiakban: *Friedrich, M.*: i. m.)

23 *Friedrich, M.*: i. m. 207–211. p.

az emberi élet festménye és színháza, amely minden időkre ráillik” — fogalmazta meg David Chytraeus, német evangélikus teológus. A történelmi példák eme morális haszna volt az oka annak, hogy a kora újkorban példagyűjteményeket állítottak össze. Ezekbe erkölcsileg vagy morálisan „okító” jeleneteket gyűjtöttek össze, amelyeket a „történelem színházában” (*Theatrum Historicum*) az utódok számára követendőnek tartottak. Éppen ezért lehetett ezeket az összeállításokat *Theatrum*-nak nevezni. Bennük összekapcsolódnak a *Theatrum* fogalom korábban már említett dimenziói, mint „gyűjteni”, „kiállítani”, „rendezni”, „bemutatni” a történelem-oktatási módszer funkciójával. Hasonló szerepet töltöttek be a XVI–XVII. századi drámaprodukciónak is, amelyekben folyamatos volt az átmenet az írott és játszott, valamint a festett történelem között. A történelmi olvasmányok, a drámái megjelenítések, a terjesztett prédikációk kiegészítették egymást, és mindegyik ugyanazt a modellt követte: az egyéneket különböző formákban erkölcsi cselekedetek példái-val konfrontálták, amelyekből ők erkölcsi „nemesedést” érthettek el, vagy az élethez praktikus útmutatásokat kaphattak. Az egyes ember története felfogható úgyis, mint néző és úgyis, mint cselekvőé vagy játszóé. Az ember állt a „világ színpadán”, amely később példaként szolgált másoknak. Ez a kettős kapcsolódás a történelemhez, a jelenhez és a múlthoz kifejeződik a *Theatrum* metafora váltakozásában. A *Theatrum Mundi* az élet maga, a jelenlegi élet, amelyben zajlanak az események. A „történelem színháza” úgy vezeti az olvasót, hogy úgy viselkedjen a világ aktuális színpadán — „az aktuális világszínpadon” — hogy ő maga később egy jövőbeni történelem színházának a része lehessen. Jelenleg mindenképpen a *Theatrum Mundi*-ben van, de később átkerül a *Theatrum Historicum*-ba.²⁴

Egészen más fajtáját ábrázolja a *Theatrum Historicum*-nak Peter Megerlin²⁵ és Christoph Helwig²⁶ műve. Náluk a *Theatrum* az ábrázolásmódra, a bemutatás módjára vonatkozik, pontosabban a szem elé állítás, a bemutatás, az ábrázolás as-

24 Uő. 211–216. p.

25 *Peter Megerlin*: *Theatrum divini regiminis a mundo condito usque ad nostrum seculum, delineatum in tabula mathematico-historica, qua secundum revolutiones conjunctionum & oppositionum magnarum Saturni & Jovis post octo proxime secula redeuntes, Historia Ecclesiastica & Politica per omnes Mundi partes omnesque Prvincias Europae, in suas periodos & secula accurate distributa, uno intuitu conspicienda proponitur, cum indice historico-chronologico locupletissimo Rerum gestarum annos & Scriptores, horumque libros & capita sive sectiones indicante*. Basel, 1683.

26 *Christoph Helwig*: *Theatrum Historicum, Revisum & in Annum MDCXXXIX continuatum*, cura J. B. Schuppilii. Marburg, 1639.

pektusára.²⁷ Megerlin a történelemtudományt a korábbi, már létező könyvekkel el-
lentéiben úgy akarta összefoglalni és bemutatni, hogy az „egy pillantással felfog-
ható” legyen. Ennek megvalósítása érdekében grafikai ábrázolásmódot keresett.
A tények áttekinthetetlen sokaságának dilemmájából a kiutat egy táblázatszerű
bemutatásmódban találta meg. Ehhez a földrajzból vette a példát: ahogyan a föld-
rajztudomány a nehezen közölhető térbeli adottságokat térképeken keresztül lát-
tatja, ugyanúgy a kronológiának is hasonló illetve ennek megfelelő ábrázolás-
módra lenne szüksége. Megerlin szerint a könnyebb érthetőség kedvéért a
Theatrumot Tabulává kell átalakítani. A kötete végén két hatalmas, felsapható
tábla található. Ezek hozzáférhetőségéhez Megerlin egy 350 oldalas indexet tartott
szükségesnek, amely munkája nagy részét kiteszi. Ennek az elején átfogó, krono-
lógiai taglások találhatók, amelyek a táblázatok alapját ábrázolják, és ezt a fajta
Theatrum Historicumot alkotják. Megerlin a *Theatrum* és a *Tabula* közé nem tett
egyenlőségjelet, a táblázatot a „történelmi színház” (*Theatrum Historicum*) megér-
tésének ábrázolási eszközének tartotta.²⁸

A térképek példájára, valamint a *Theatrum* és a grafikus ábrázolásmód közötti
összefüggésre utalva, a kora újkorban a térképeket és atlaszokat is *Theatrum*nak
nevezték. A *Theatrum* metafora tehát további jelentéssel bővült, bizonyos grafikai
ábrázolásmód szinonimája lett: az atlaszokat és a történelmi táblázatokot jelölte.²⁹
A *Theatrum* szó „háromdimenziós emlékezeti teret” is jelentett. Giulio Camillo³⁰
egy antik *Theatrum* alapján összefüggésbe hozza az emberi emlékezetet a vilá-
egyetemben levő összes tudással.³¹ A természet is a XVI. század óta a *Theatrum*
újabb metaforája. Mindezt megerősíti Jakob Martini filozófus és teológus
1618-ban Magdeburgban megjelent *Vernunftspiegel* című írásával.³² Martini szer-
int, aki kimegy a természetbe, felismerheti Istent, mert a természet egy olyan

27 Friedrich, M.: i. m. 212. p.

28 Uő. 216–218. p. Már Megerlint megelőzően 1598-ban Friedrich Husman von Ramedey
Theatrum Historicum címmel különböző események egy nagyon egyszerű, táblázatos átte-
kintését jelentette meg. Friedrich Husman von Ramedey: Succincta imperatorum omnium
eiconographia a Iulio Caesare usque ad Rudolphum II Imperatorem Rom. Item Theatrum des
heyligen Römischen Reichs Darin der uhrsprung / stand / wesen / auff und abnehmen der
stadt Rom / und deß heiligen Römischen Reiches {...} ordentlich und kürztzlich gleich wie
in einem memoral verfasst /eröffnet und erkleret wirdt. {...}. Heidelberg, 1598.

29 Friedrich, M.: i. m. 218. p.

30 Giulio Camillo Delminio: L'Idée del Teatro e altri scritti di Retorica. Turin, 1990. 220. p.

31 Friedrich, M.: i. m. 219. p.

32 Jakob Martini: Vernunftspiegel Das ist /gründlicher und unwidertreiblicher Bericht / was die
Vernunft / sampt derselbigen perfection, Philosophia genant / sey / wie weit sie sich erstrecke

Theatrum, amelyet szemügyre lehet venni.³³ A kora újkorban a *Theatrum* szónak természettudományos jelentése is volt, különösen a biológia vonatkozásában, amely megjelenik pl. John Parkinson *Theatrum Botanicum* című művében.³⁴ A könyvben 1800 oldalon keresztül növénymeghatározások rendkívül nagy számmal lehet találkozni, amelyet a tudós 17 osztályba sorolt be.³⁵ Hasonló témakörű a korszakból a spanyol-németalföldi Franciscus van Steerbeck könyve is.³⁶

A *Theatrum* metafora lehetett az egyetemek orvosi karának nyilvános boncterme, lehetett a hatalom igazságszolgáltató helye, a vesztőhely. Lehetett országos szakrális hely: Pozsonyban a király, Gyulafehérvárott a fejedelem uralkodói megjelenésének reprezentációs tere. Térképek címében az idő és a tér egységét fejezi ki. Zrínyi *Szigeti veszedelmében* a „nagy *Theatrum*” a háború, maga a pokol, amelyet az alvilág ura zúdít az emberiségre. És jelenthette a *Theatrum* a világuért, az *universum Theatrum*át, az égboltozat rendjét, a csillagok és a bolygók kiszámítható, ütközésmentes pályáját.³⁷ Korabeli források a gyulafehérvári várbeli piacteret ugyancsak *Theatrum*nak nevezték.³⁸

A *Theatrum Europaeum* szerzői

A *Theatrum Europaeum* címe szerinti első kötete — amely azonban tehát csak a második kötet után, 1635-ben jelent meg — Johann Philipp Abelinust jelölte meg szerzőnek, akiről már G. Droysen kimutatta, hogy azonos Arlanibaeusszal, ill. Godofredusszal.³⁹ Droysen írásában továbbá kifejtette, hogy a történelmi krónika

/ und fñremlich was für einen gebrauch sie habe in Religions Sachen {...}. Wittenberg, 1618. 492. p.

33 Friedrich, M.: i. m. 223. p.

34 John Parkinson: *Theatrum Botanicum, the Theater of Plantes. Or An Universall and Compleate Herball.* London, 1640.

35 Friedrich, M.: i. m. 227. p.

36 Franciscus van Steerbeck: *Theatrum Fungorum oft het Tooneel der Campemoelien.* Antwerpen, 1675.

37 R. Várkonyi Ágnes: *Theatrum Europaeum 1648–1748. A vesztfáliai béke Európája.* In: *Hadtörténelmi Közlemények* 111. (1998) 4. sz. 957–960. p.

38 Kovács András: *Gyulafehérvár, az erdélyi fejedelmi udvar színtere a 16. században.* In: *Idővel paloták. Magyar udvari kultúra a 16–17. században.* Szerk. G. Etényi Nóra – Horn Ildikó. Bp., 2005. 251. p.

39 G. Droysen: *Arlanibaeus Godofredus Abelinus. Habilitat.-Schrift.* Berlin, 1864.

és a *Theatrum Europaeum* első és második kötetének szerzője azonos.⁴⁰ Arra is utalt, hogy a két mű ugyanabban a nyomdában készült, és mindkettő a Merian Kiadónál jelent meg. A nyomda kiválasztásánál az lehetett a döntő érv, hogy mindenképpen olyan nyomdát találjanak, amely kevésbé terhelt más munkákkal, és gyors szállítást ígért. Akkoriban a szerzők, szerkesztők nemigen voltak a kiadókhöz kötve, mint ahogy a kiadók sem a nyomdákhöz. De előfordultak kivételek: így Meriannál dolgozott Abelin, ezen kívül S. Latome és M. Meyer számára is kompilált a *Mercurius Gallo-Belgicus*ban.⁴¹

A *Theatrum Europaeum* címe szerinti második, de elsőként megjelent kötete az 1629–1632 között történeteket dolgozza fel. Ennek a szerzője is Abelin volt, amely kiderül egy levélből, amelyet Merian írt Johann Zieglernek Zürichbe 1633. december 18-án. A levélben Merian azt kérte Zieglertől, hogy nézze át és javítsa ki a Svájcra szóló részeket, és bocsásson Abelin rendelkezésére olyan dokumentumokat a következő kötet számára, amelyek az 1633-as esztendőről szólnak, különös tekintettel Konstanz svéd ostromára 1633 szeptemberében és annak protestáns szövetségeseik általi támogatásáról.⁴² Abelin a küldött anyagok segítségével a *Theatrum Europaeum* második kötetében részletesen írt ezekről az eseményekről.

Az 1633. évi böjti könyvvásárra megjelent második kötet egy kerekén 700 duplaszoros oldalból álló, fólió-formátumú kiadvány. Még nem *Theatrum Europaeum* volt a címe, hanem Gottfried *Krónikájának* a folytatásaként a következő címet viselte: *Historischer Chronicken Continuation*. Sőt a címdoldalon egy tartalmi ismertető mellett ez állt: *Historische Chronick*. Ezt a kötetet Merian ifj. János Miksának ajánlotta 1633. április 8-ai keltezéssel. A szerző, Abelin ebben a kötetben egyértelműen protestánspárti, hiszen Gusztáv Adolf svéd király 1632. február 11-én bevonult Majna-Frankfurtba, a birodalmi város pedig kezdetben támogatta. Ennek fejében a svéd király védelmet biztosított a város számára, szabad áthaladást engedélyezett a kereskedőknek, és a könyvvásárt is pártfogásába vette. Majna-Frankfurtban a Gusztáv Adolf iránti lelkesedés ekkor nem ismert határt, a lützeni csatában bekövetkezett halála pedig hírnevét a végtelenségig fokozta. Azonban miután a Bernhard von Weimar vezette császári hadsereg 1634. szeptember 6-án Nördlingennél megverte a svédeket, Majna-Frankfurtban mérséklődött a svédek iránti lelkesedés. A szabad birodalmi város alkalmazkodott az új helyzethez, nyitottságot mutatott a császárral

40 Bingel, H.: i. m. 11. p.

41 Uő. 11–12. p.

42 Wüthrich, L. H.: i. m. 326. p.

szemben, belépett a prágai szövetségbe, a svédek pedig elűzte a városból. Meriannak is igazodnia kellett az új helyzethez — igaz mindezt nem szívesen tette.⁴³

A második kötet 1637-ben megjelent második kiadását Johann Flitner történésszel újraíratta, aki ebből a kiadásból kihagyta Abelin svédeket pártoló és Habsburg-ellenes szakaszait.⁴⁴ Az olvasóhoz intézett előszavában Merian közzétette Abelin 1634. szeptember 12-én bekövetkezett halálhírét, majd rosszállóan a következőket írta korábbi szerzőjéről: „Abelin gyakran kevés szorgalmat fordított a munkára, és sajnos nem tartózkodott a pártosságtól”.⁴⁵

Flitnert Merian tovább foglalkoztatta a *Theatrum Europaeum* harmadik kötetének előkészületi munkálataival, azonban a harmadik kötet végül az assenheimi egyházi ember és tanár, Heinrich Oraeus műveként jelent meg. Flitnert ismeretlen okokból Merian még a munka befejezése előtt elbocsátotta. Az 1639-ben megjelent harmadik, (1633–1638 közötti évek eseményei) és az 1643-ban napvilágot látott negyedik kötet szerzője is Oraeus volt, aki Strassburgban és Majna-Frankfurtban teológiát tanult, majd utazásokat tett, amelyek során Angliába és Rómába is eljutott. Ezután Hessenben tanárként működött, majd 1639-ben Hanauban hivatalt vállalt. Ekkor kezdte Merian megbízásából szerkeszteni a *Theatrum Europaeum*ot, amit igyekezett előítéletek nélkül írni. A nördlingeni csata utáni megváltozott politikai helyzet amúgy sem tette volna lehetővé a császárellenes beállítottságot a mű számára — mindenestre Merian ezt világosan a tudomására hozta. Oraeus különös érdeklődést mutatott Gusztáv Adolf személye iránt, és reménykedett egy, a svédek beavatkozásával létrejövő igazságos vallásbékében. Általában is gyűlölte a háborúkat, többször panaszkodott a „háborús örület” ellen, és békéért könyörgött.⁴⁶

43 Uő. 326–327. p.

44 A második kötet második kiadásának címlapján már nem az állt, hogy „Johannem Philippum Abelinus készítette”, hanem a következő megjegyzés: „A kötetet kezdetben I. P. A. Magister írta, azonban Johannem Flitnerum nagyobbbrészt revidiálta és kijavította.” Uő. 328. p.

45 Ugyanakkor dicséri Flitnert, „aki a kötetet ellenőrizte, a felesleges részeket belőle kivette, ahol hiány mutatkozott, és méltó volt a történelmi közlésre, azokat a részeket belevette, és összességében az egész kötetet feljavította”. Uő. 327–328. p. Hermann Bingel müncheni disszertációját 1909-ben a *Theatrum Europaeum* szerzőinek szentelte, akiknek munkásságát elsősorban a forráskritika és beosztási kritériumok alapján vizsgálta és minősítette. Abelin — a *Theatrum Europaeum* első két kötetének szerzője — Bingeltől „nagyon jó” minősítést kapott. Stílusát kiemelkedőnek minősítette koncentrátságában, folyamatosságában, gördülékenységében. Uő. 329. p.

46 Oraeus 1646-ban hunyt el. Bingel értékelése szerint Oraeus inkább a stílisztikában erősebb, semmint történelmi íróként. A részletekben kimutatható sok hanyagság, megbízhatatlan források felhasználása és a sok ismétlés az Oraeus által írt kötetekben a *Theatrum Europaeum* mi-

Feltételezhetően Oraeus hiányosságai miatt keresett Merian új szerzőt az ötödik kötet (1643–1647. június) számára, amelyet a költő és történész, Johann Peter Lotichius személyében talált meg.⁴⁷ Merian az ötödik kötet megírása mellett felkérte Lotichiusot, hogy írja meg az első négy kötet latin fordítását is. Merian Karl Gustav Wrangel svéd marsallnak írt egy levelet 1647. szeptember 18-án, amelyben tájékoztatta, hogy „mindaz, ami az első négy kötet német verziójában hiányos vagy pedig teljesen hiányzik, az az új latin kötetben ki van javítva, és ki van egészítve”.⁴⁸ 1646-ban Merian és Lotichius kiadták latinul az Abelin által írt első két kötetet,⁴⁹ több mint 1200 oldalon, fólió alakban. Az 1645. augusztus 1-én keltezett ajánlást III. Ferdinándnak címezte, egyúttal reagálva a megváltozott politikai helyzetre kihagyta a latin fordításból Abelin evangélikuspárti szemléletét. Ebben a kötetben található még egy ajánlás a nyolc választófejedelemnek. 1650-ben, néhány nappal Merian halála után látott napvilágot a második latin nyelvű kötet, amely Oraeus két művét tartalmazta,⁵⁰ ugyancsak III. Ferdinándnak és a nyolc választófejedelemnek szóló ajánlással. A két latin nyelvű kötet felépítése elviekben hasonló, eltekintve a címtől és a *Faciei*-be utólag beillesztett uralkodói képmásokkal. Arra vonatkozóan nincsenek információink, hogy vajon Merian tervezte-e a többi kötet latin nyelvű kiadását is, de ez teljességgel elképzelhető.⁵¹

A Lotichius által írt ötödik, német nyelvű kötet 1647 nyarán jelent meg, és az 1643–1647 közötti éveket ismertette. A Merian által aláírt ajánlás 1647. szeptember 6-án Karl Gustav Wrangelnek szólt. Úgy tűnik azonban Merian az ötödik kötetet túlságosan hamar kinyomtathatta, mivel csak szeptember 18-i levelében kérte Wrangel engedélyét, hogy a kötetet neki ajánlhassa. Az ajánlást Wrangel 100 dukáttal jutalmazta. A neki ekkor leszállított német és latin nyelvű kötetek még mindig megvannak Stockholmtól 50 kilométerre északra fekvő kastélyában. Ennek a kastélynak eredetiben fennmaradt könyvtárában egyébként Merian legtöbb nyomtatott műve megtalálható, gyakorlatilag „nyomdafriś” állapotban.⁵²

Lotichius rendszerező elvként Oracushoz hasonlóan ugyancsak a hónapokat használta, ami hasonlóképpen monotonitást kölcsönzött a műnek. Szövegét teljesen

nőrségi hanyatlását vonták maguk után. A kötetek hónapok szerinti monoton rendezési elve pedig fásasztólág hat az olvasóra. Uo.

47 Korábban már dolgoztak együtt, amikor 1629-ben Merian kiadta Lotichius egy orvosi művét. Uő. 330. p.

48 Uo.

49 *Theatrum Europaeum I–II. Rerum Germanicorum Libri*. Uő. 330., 333. p.

50 *Theatrum Europaeum III–IV. Theatri Europaeo-Germanici Faciei*. Uo.

51 *Wüthrich, L. H.*: i. m. 329–330., 333. p.

52 Uő. 330. p.

az időközben Münsterben megkezdődött béketárgyalások sikeres lezárásához igazította. Bár semlegességre törekedett, és már nem tűnik hangsúlyozottan svédbarátnak, mégis megállapítja, hogy a svédeket Németországban tulajdonképpen idegen betolakodóknak tekintik.⁵³ Lotichiuszt orvosként értékelték az orvosi, természettudományos vonatkozások. Az örökösökkel heves vitái voltak, különösen ifj. Matthäus Meriannal, mivel a kiadó úgy vélte, hogy Lotichiusz szándékosan beleírt a kötetbe tudományosan helytelen adatokat, amelyekért a kiadó nem vállalta a felelősséget, sőt az ötödik kötet további két kiadásából (1651, 1707) nevét is törölték.⁵⁴

53 Bingel megállapítja, hogy Lotichiuszt szerzőként alig lehet többre értékelni Oraeusnál. Azonban leszögezi, hogy a rossz forrásanyagot viszonylag jól használta fel. Uo.

54 Uő. 330–331. p. A *Theatrum Europaeum* különböző kötetekben gyakran előfordulnak ún. csodás elemek, amelyekben keverednek a természettudomány, babona, félelem elemei. Megfigyelhető, hogy a kötetek előrehaladtával ezek száma csökken, és a természettudományos leírások, ábrázolások (pl. üstökös ábrázolása, Vezuv kitörése) egyre pontosabbak lesznek, a „tudományos elem” egyre inkább előtérbe kerül. Egy 1653. évi leírásban a francia királyi udvar és XIV. Lajos is felbukkan, és amely arról szól, hogy a fontainebleau-i erdőben egy kegyetlen és csodás állatot fogtak el. „A fontainebleau-i erdőben egy ismeretlen, vad és kegyetlen állatot fogtak el, amelyet nőstény farkasnak tartottak, mivel a kölykeit is megtalálták az említett erdőben. Ez a kegyetlen állat egy év leforgása alatt több mint 140 embert ölt meg, részben a környező falvakból, részben más, az erdőn átutazó személyeket. Ezeket szörnyűséges módon szétépte és megette. Ezenkívül szétmarcangolt rengeteg lovat, szarvasmarhát és egyéb állatot is, amelyeknek maradványait ugyancsak megtalálták az erdőben. Az állat húsz mérföldes körzetben hihetetlen rettegést váltott ki az emberekből. Rengeteg vadász eredt a nyomába. Végül a 12 legjobb lövőnek sikerült leterítenie, akik hosszú csővű puskákkal voltak felszerelve. A vadászok cselhez folyamodtak. Elbújtak egy bozótban a réten, ahová a bányányokat egy női személy kihajtotta legelni. Mivel tudták, hogy az állat nőnemű, ezért úgy tartották, hogy a nőt nem fogja bántani, hanem csak férfiakra ront rá. Nemsokkal később a rettegett állat előjött az erdőből, nekitámadt a pásztornőnek, de ekkor a 12 lövész elkezdett egyszerre tüzet nyitni. Az állat halálos lövést kapott, a földre rogyott. Mindez éppen nagypénteken történt április 11-én (1-én). Az emberek az állatot kizsigerelték, és a gyomrában egy emberi ujjat találtak egy pompás gyűrűvel együtt. Ófelsége, a király is látni kívánta ezt a kegyetlen szörnyeteget. A tetemet egy kordén a palotába vitték, ahol megszemlélhette az udvar. Néhány nappal később az állatot megnyúzták, és szénával és más anyagokkal kitöltték, hogy bárki megtekintesse. Ennek az állatnak a szokatlan kegyetlensége mellett azt is megfigyelték az emberek, hogy a hátsó lábai oroszlánéhoz vagy griffmadaréhoz voltak hasonlatosak, míg az elülső lábai medvére emlékeztettek. A feje pedig farkasra, míg a hasa és a farka egy agárra hasonlított.” TE VII. 393. p. A legenda azonban tovább élt, mivel egy 1655-ből származó beszámoló szerint „Fontainebleau-ban a királyt láz döntötte le a lábáról, ami miatt néhány napig ágyban kellett fektüdnie. Azonban nemsokára felépült, és majdnem egész nap vadászattal szórakoztatta magát. Különösen két- vagy három állatra vadászott szakadatlanul, amelyek a parasztok szerint néhány év leforgása alatt 600 embert felzabáltak.” Uo. 736. p.

A következő, hatodik kötet (1647 július–1650) csak öt év múlva jelent meg 1652-ben. Az id. Matthaeus Merian halálától kezdve az ifj. Matthaeus Merian foglalkozott elsősorban a kiadó ügyeinek, így a *Theatrum Europaeum* kiadásainak továbbvitelével. Ő gondozta 1687-ben bekövetkezett haláláig a VI–XII. köteteket, amelyeknek eseményei 1647-től kezdődnek — a vesztfáliai békekötés kezdetétől —, és utána különösen a svéd korona által folytatott háborúkra vonatkoznak. Ifj. Merian ezeknek a köteteknek az elkészítésénél is tevékenyen közreműködött mind a képanyag beszerzésénél, mind pedig a csaták, hadjáratok leírásánál. Ennek során felhasználta szerteágazó kapcsolatait, mint ahogy Wrangel tábornokhoz fűződő barátságát is. Három svéd erődítéstiszt — Conrad Mardefeld, Erik Jönsson Dahlberg és Carl Heinrich von der Osten — is sokat segített neki a hadiesemények leírásánál és a metszetek elkészítésénél.⁵⁵

Az örökösök egy újabb szerzőt is bevontak a sorba, a regensburgi Johann-Georg Schledert (1610 körül–1689), aki mind a hatodik, mind pedig a hetedik (1651–1657. március) kötetet írta. A hetedik kötet észrevehető késlekedéssel csak 1663-ban jelent meg. Schleder költő volt és majna-frankfurti gimnáziumi tanár. Mindig különös érdeklődést mutatott az öt formáló városok, Regensburg és Majna-Frankfurt iránt. Protestáns érzelmű volt, de igyekezett semlegességre törekedni, azonban elítélt minden nem keresztény vallást, különösen a keresztény szeparatizmus ellen lépett fel erőteljesen. Rendszerező elvként Abelinhez hasonlóan a hónap helyett az évet választotta, ehhez pedig az öt követő szerzők is tartották magukat. A leírt eseményektől való jelentős időbeli távolság Schleder számára jobb forráskritikát tett lehetővé.⁵⁶ A hetedik kötet címlapján először jelent meg az *Irenico-Polemographia* felirat, amely szó szerint azt jelenti, hogy „béke és háború leírása”. Ez a jelzés a tizedik kötetig fennmaradt, akkortól azonban eltűnt.⁵⁷

A VIII–IX. (1657. április–1665) és a X. kötet (1665–1671) egy részének a szerzője a sziléziai Martin Meyer volt (1640 körül–1672). Az általa írt kötetek az 1658-tól 1668-ig terjedő időszakot ölelik fel, azaz I. Lipót és XIV. Lajos uralkodásának első részét. Meyer Majna-Frankfurtban történeti publicistaként tevékenykedett anélkül, hogy bármiféle hivatalt betöltött volna. A *Theatrum Europaeum*nál

55 *Wüthrich, L. H.*: i. m. 331. p. 1652-től a kiadó megnevezése a következő: „Matthäi Merians Seel. Erben” — azonban mindennek az igazi hajtóereje ifj. Matthäus Merian volt. Uo.

56 Bingel szerint a Schleder által írt kötetek Abelin kötetei mellett az egész könyvsorozat legjobbjai közé tartoznak. Uo.

57 Uo. 331–332. p.

végzett munkája a forrásanyag gondos és alapos megválasztásáról és kiértékeléséről tanúskodik. Mindvégig objektivitásra törekedett.⁵⁸

A tizedik kötet második részét (1668–1671) Wolfgang Jakob Geiger fejezte be, aki eredeti foglalkozását tekintve jogász volt.⁵⁹

A XI–XV. köteteknél (1672–1700) nincs feltüntetve a szerző, ráadásul a XV. kötetet nem „Matthaeus Merian örökösei” adták ki, hanem „Carl Gustav Merian” örökösei. Karl Gustav Merian (1655–1707) ifj. Matthäus Merian első gyermeke volt, aki I. József császártól nemesi rangot kapott. Berlinben élt, és a porosz Titkos Kamaratanács tagja volt. Úgy tűnik, hogy élete vége felé a *Theatrum Europaeum* különböző kötetének kiadásait aktívan szorgalmazta és elősegítette. Az ismeretlen szerzők által írt öt kötet hasonló stílusban van megírva, mint Meyer és Geiger kötetei.⁶⁰

A XV. kötetet — amely az 1696 és 1700 közötti éveket tekinti át, és amelyet az 1697. évi rijswijki békekötés kapcsán különösen sokat tanulmányoztam — részletesebben mutatom be, hogy egy köteten keresztül teljesebb képet kapjunk a *Theatrum Europaeum* felépítéséről, szerkezetéről. Bár a XV. kötet szerzője ismeretlen, annyi azonban bizonyos, hogy Majna-Frankfurtban élt és írt. A munkamódszere alig különbözött a *Theatrum Europaeum* többi szerzőjének módszerétől. Figyelemreméltó, hogy rendkívül jó történelmi ismeretekkel rendelkezett, sőt gyakran visszaalt, illetve megtárgyalt korábbi kötetekben részletezett eseményeket. Feltűnő továbbá, hogy az égi és csodajeleket — elődeitől eltérően — bizonyos távolságtartással kezelte.⁶¹

Az anyagok elrendezésében a szerző legalábbis kezdetben az elődök nyomdokain haladt, később azonban módosításokat hajtott végre, bár a korábbi rovat szerű elrendezésen érdemben nem változtatott. A XIII. kötetből kezdődően határozta el a szerző, hogy a háborús eseményeket évről-évre és nem pedig országonként mutatja be. Ily módon beszámolt a császár, a lengyelek, a moszkvaiak és a velenceiek török elleni harcáról, majd részletesen tárgyalta a francia–német összecsapásokat. Az évről-évre való ismertetést azért választotta, mert ha a különböző háborús eseményeket a megfelelő országok rovatóban ismerteti, akkor az egész leírás szakadozottá vált volna, ráadásul ugyanaz az esemény többször is szerepelt volna. Ezután

58 Uő. 332. p.

59 Uo. Noha Geiger a tizedik kötet címfoldalán egyedüli szerzőként van megjelölve, Bingel azt valószínűsíti, hogy csak a tizedik kötet második fele származik Geigertől. Uo.

60 Uo. Bingel úgy véli, hogy mind a XI. kötet — amely különösen a brandenburgi választófejedelemség ügyeivel foglalkozik — mind pedig a XII–XV. kötetek különböző szerzőktől származnak. Uo.

61 Vizsont előszeretettel vélt jeleket felfedezni a számokban, és feltűnt neki, hogy több királyi személy az évszázadváltás előtt halt meg, amiből arra következtetett, hogy Isten a küszöbönálló új évszázadot a történelem színpadán új szereplőkkel akarja megkezdeni. *Bingel, H.*: i. m. 95. p.

már újra a Schleder által jól ismert országokénti rovatok következnek. Azonban ezeknél is további felosztásokat hajtott végre. Például már szétválasztotta Hollandia történetét a spanyol-németalföldi részre és az Egyesült-Hollandia történelmére, vagy Itália államait is egyenként mutatta be. Különösen részletesen taglalta a Német-római Birodalmat, még hozzá rang szerint. Először következtek magára a császárságra vonatkozó események, majd a további sorrend: választófejedelemségek, hercegségek, grófságok, majd végül különböző világi és egyházi rendek történései. Ez a beosztás a kötetnek egészen sajátos jelleget kölcsönöz; a korábbi kötetekben ugyanis a Birodalom csak egy rovat volt a Németországon kívüli államok mellett.⁶²

A háborús cselekményeknek két nagy csoportjuk van. Egyik a német–francia, másik a keresztény–török háborúk csoportja. Mindkét esetben a szerző pártállása természetesen adott. Birodalmi németként és keresztényként a franciák és a törökök ellen ír. Franciaországot a Német-római Birodalom általános ellenségének tekint. A szerző szerint a francia követelések békétlenséget szülnek, és bár XIV. Lajos úgy tesz, mintha békére vágya, egyre-másra foglalja el a Birodalom erődjait, sőt megszállta Strassburgot is, amely pedig a Birodalom előretolt bástyája. A szerző különösen élesen írt a franciák által Pfalzban elkövetett hírhedt erőszakoskodásokról, gyújtogatásokról, hiszen mindezeket a cselekményeket a franciák látszólagos okokkal akarják igazolni, de a szövetségesek a franciákon tartják a szemüket, és a világ tudomására hozzák barbár cselekedeteiket, ráadásul mind fegyveresen, mind jogilag megteszik a szükséges ellenlépéseket. Különösen Frigyes Vilmos brandenburgi választófejedelem franciaellenes tetteinek szentelt nagy teret a szerző.⁶³

A háborús és politikai események mellett a szerző nagy figyelmet fordított a vallási kérdésekre is. Abból a módból, ahogyan az eseményeket megközelítette, egyértelműen kitűnik, hogy a szerző protestáns. Különösen kiviláglik ez abból, ahogyan például a hugenották elűzéséről beszélt. Az inkvizícióról is elítélően írt, idejét múlt és felesleges eljárásnak tartja. De vallási beállítottsága megnyilvánul abban is, ahogyan az angliai trónváltást említi.⁶⁴

A XV. kötet által feldolgozott esztendőik közül különösen jelentős volt az 1697-es év, amelynek során a szerző kiemelt terjedelemben foglalkozott a pfalzi háború befejező szakaszával, a rijswijki béke előzetes tárgyalásaival és magával a kongresszussal, továbbá a lengyel királyválasztással. A szerző magyar szempont-

62 Uő. 95–96. p.

63 Uő. 96–97. p.

64 Uő. 98. p.

ból jelentős eseményeket is feldolgozott, amelyek közül kiemelkedik az 1697. évi török elleni hadjárat és ennek csúcspontja, az 1697. szeptember 11-i zentai csata.⁶⁵ A „legnagyobb győzelemről” a *Theatrum Europaeum* egy kétoldalas metszetet is közölt, amelyen jól kivehető a császári csapatok elrendezése, a híd ágyúzása és a törökök fejvesztett menekülése.⁶⁶

A XV. kötet emellett a Tokaj-hegyaljai felkelésről is hírt ad, császárpárti szemzőgből a felkelőket „rablóbandaként” jellemzi.⁶⁷ A felkelés kitörését a *Theatrum Europaeum* a következőképpen mutatja be: „A felkelés 1697 júniusában tört ki Tokajtól 17 mérföldre, Újhely nevű mezővárosban. Itt az éves vásáron rajtatűtöttek a katonák, és Tokaj Ferenc vezetésével zászlót bontottak Thököly Imre fejedelemre hivatkozva. A hazájukért, a jóléért és a szabadságért harcoltak. Kiáltványt is közlétettek Thököly Imre nevében. A felkelők jelentős gyalogos és lovas sereget alakítottak ki. Vezetőjük a húsz év körüli Tokaj Ferenc volt. Hozzájuk csatlakozott Szalontai György tehetős jobbágy, Bajusz Gáspár pataki tisztt és egy Bakes nevű tokaji kapitány. Először Deák Pál ezrede aratott felettük jelentős győzelmet, majd több császári sereget is odavezényeltek. Vaudeamont Károly herceg és [Ottavio] Nigrelli vezetésével felégették Tokajt. Július 19-20-án Sárospataknál leverték a lázadást. A vezetőket kerékbe törték, a parasztoknak viszont megkegyelmeztek, mert őket a katonák tévesztették meg. A felkelés leverése után csend és nyugalom honolt Magyarországon.” A *Theatrum Europaeum* tehát kiemeli, miszerint a felkelők a hazáért és a boldogulásért fogtak fegyvert, és nem utalt arra, hogy a felkelés veszélyeztette volna a törökök elleni háborút.⁶⁸

Karl Gustav Merian 1707-ben bekövetkezett halála után örökösei egy új szerzőt választottak, azonban nem engedték meg neki, hogy név szerint feltüntesse magát.⁶⁹ Az 1802-ben megjelent *Bibliotheca Historica* c. munkából mindenesetre kiderül, hogy a XVI–XIX. kötetek (1701–1712) szerzője Daniel Schneider volt, aki 1667-ben született Breslauban, papként és udvari prédikátorként tevékenykedett a

65 A zentai csata leírását ld. TE XV. 115–127. p.

66 Uo. 118–119. p.

67 „Rablóbandák garázdálkodtak az utakon és vizeken egyaránt, és rendre elrejtözték a Buda és Eszék közötti mocsaras területeken. Azonban a császári katonaság [Dietrich Heinrich Freiherr von] Nehem tábornok vezetésével leverte őket, és az elfogottakat ki is végezték. Ezenkívül előkészületek történtek a császári katonaság minél kevesebb költséggel járó magyarországi elszállásolása ügyében is.” Uo. 236. p.

68 G. Etényi Nóra: Közzétett sikerek, eltitkolt kudarcok, politikai propaganda a XVII. század végén. In: Hadtörténelmi Közlemények. 116. (2003) 3–4. sz. 684–685. p.

69 *Wüthrich, L. H.*: i. m. 332. p.

Solms-Laubach-i grófságban, majd jogászként működött Michelstadtban. A drezdai Miasszonyunk templomának is volt a prédikátora.⁷⁰

Az 1734-ben megjelent XX. kötet (1713–1715) még mindig a „Carl Gustav Merian” örökösei kiadói megjelölést viselte, noha ő már 1707-ben meghalt. Id. Matthaues Merian utolsó leszármazottai, akik akkoriban még Majna-Frankfurtban éltek, unokája, Daniel (1672–1743), aki hadmérnök, és ennek fia, Karl Matthäus (1705–1770) egy nemesi rangot kapott festő voltak. Kiadóként egyikőjük sem jöhetett számításba.⁷¹

A XXI. zárókötet (1716–1718) nélkülözi a kiadói megjelölést. Az 1718-as évvel fejeződik be, amellyel a *Theatrum Europaeum* éppen százéves évfordulóját ünnepelte — mint ahogyan a címdalalon is feltüntették („Iubilaeum Theatri Europaei”). A zárókötet bevezető része az összes eddigi kötet lényeges részeinek összefoglalását tartalmazta, így mintegy regiszterként is lehet használni.⁷²

Az ajánlások

A legtöbb kötet ajánlást is tartalmaz egy rangos pártfogó felé. A kiadó mindvégig igyekezett a köteteknek magas rangú támogatót keresni, aki nyilvánvalóan anyagiilag is segítette a megjelenést, és növelte a kiadvány presztízsét. A pártfogó kiválasztása egyes köteteknél összefügghetett az illető személy vizsgált időszakban játszott szerepével, mindenesetre az ajánlás szövegében a kiadó a patrónus érdemeit nem magasztalta, csak a neki kijáró tiszteletet adta meg, például a címek tekintetében.

Az I. kötetet a kiadó Majna-Frankfurt polgármestere és Majna-Frankfurt birodalmi város városi tanácsának, a II. kötetet ifj. János Miksa Majna-Frankfurt birodalmi, választói és kereskedőváros tanácsosának ajánlotta.

A XVII. századi újságkiadás legfontosabb centrumai Augsburg, Regensburg, Köln, Majna-Frankfurt, Nürnberg és Hamburg voltak. Ezek egyszerre voltak nagy forgalmi hírközpontok és a nyomdászat fellegrárai. Majna-Frankfurt Lipcse mel-

70 Bingel úgy véli, hogy a XX–XXI. (1713–1718) kötetet is Schneider írta, amelyek 1734-ben és 1738-ban jelentek meg a Merian kiadó 1727-ben bekövetkezett hanyatlása után. Ennek alapján Schneider majdnem negyven éven át hűséges maradt a Merian kiadóhoz. Bingel Abelin mellett Schneidert tartja a sorozat legfigyelmreméltóbb szerzőjének. Schneider munkája a történelmileg lényegesen koncentráldódik, szövegét tárgyilagosan formálja meg a rendelkezésre álló források alapos kiértékelésével. Uo.

71 Uő. 332. p.

72 Uő. 332–333. p.

lett már ekkor is híres volt félévenkénti könyvvásáraitól. Majna-Frankfurt a postai útvonalak metszéspontjában feküdt, ezenkívül ott működött a birodalmi cenzúra. A mainzi érsek közelsége is befolyásolta a megjelenő lapok tartalmát.⁷³ A fenti okok is közrejátszhattak abban, hogy Merian az első két kötetet magas rangú majna-frankfurti városi tisztségviselőknek ajánlotta, lévén a *Theatrum Europaeum* majna-frankfurti újság. A későbbi kötetekben is megfigyelhető egyfajta tiszteletadás a város potentátjai felé. A VIII. kötet (1667) az akkori polgármester érdemeit emelte ki a Lipót 1658. évi császárrá választását követő zavargások megszüntetésében: „Azonban ezt a régóta várt és ünnepi napot súlyos incidens zavarta meg. Estefelé néhány fickó a köznépből hatalmas csődületet okozott, mivel elkezdték lebontani a fahidat, a deszkákat pedig elhordták. Már nekiestek az ökörsütéshez épített konyhának is, a katonák egyre nehezebben tudták fenntartani a rendet. Ekkor azonban a frankfurti polgármester, Christoph Bender úr — aki rendkívül értelmes férfi volt, Ófelsége is tanácsosai közé emelte, és arany láncot és azon függő nemesi címet adományozott neki, titulussal és névvel, amely a Bienthal volt — rendkívül határozott és bátor fellépésével megakadályozta a még nagyobb bajt. Személyesen ment a tömeg közé, akik látva bátorságát és bölcs érvelését, szépen hazamentek. Így ért véget a nagyon régóta várt császári koronázás napja.”⁷⁴

A III. kötetet György hesseni tartománygrófnak, az V. kötetet Karl Gustav Wrangel királyi svéd tábornoknak ajánlották, miközben a IV. kötetben nem szerepelt ajánlás.

Az 1647-ben megjelent ötödik kötet nagy terjedelemben foglalkozott a harmincéves háború utolsó szakaszával, ezen belül is Svédország szerepével, amelyben kiemelkedő szerepe volt a livóniai származású Wrangel tábornoknak. A kötet megjelenésekor pedig már zajlottak a münsteri és osnabrücker béketárgyalások, így valószínűleg a kortársak már higgadtabban értékelték a háború eseményeit, így magyarázható a svéd tábornoknak szóló ajánlás egy, a Német-római Birodalom területén megjelenő kiadványban.

A VI. kötetet Károly Gusztáv rajnai palotagrófnak, a VII. kötetet Heinrich Wilhelm Starhemberg grófja, császár titkos tanácsos és udvari marsallnak, a VIII. kötetet III. Frigyes Dánia királyának ajánlották. Utóbbi kötet egyébként nagy teret

73 G. Etényi Nóra: Hadszintér és nyilvánosság. A magyarországi török háború hírei a 17. századi német újságokban. Bp., 2003. 44. p.

74 TE VIII. 492–494. p.

szentelt az északi háború eseményeinek, amelyet az 1660. évi oliwai béke zárt le, így kézenfekvőnek tűnik a dán királynak tett ajánlás.⁷⁵

A IX. kötetet V. Lajos hesseni tartománygrófnak, a XI. kötetet Frigyes Vilmos brandenburgi választófejedelem számára ajánlották, míg a X. kötetben ismét nem szerepeltek ajánló mondatok. A XI. kötet az 1672–1678/79 közötti időszakot öleli fel, amely időben pontosan egybeesett az úgynevezett holland háborúval. Miután 1672 elején XIV. Lajos megindította a háborút Hollandia ellen a brandenburgi választófejedelem Hollandia, ill. annak szövetségese, a császár pártjára állt, később azonban Franciaországhoz közeledett (vossemi béke).⁷⁶ Jól megfigyelhető tendencia, hogy a kiadó igyekezett olyan pártfogókat találni a kötetek számára, akik az adott kötetben tárgyalt időszak eseményei során sokszor szerepeltek, vagy jelentős szerepet töltöttek be. Mivel pedig az események és a kiadások között sokszor évek teltek el (a XI. kötet esetében például ez négy év), így az esetleges sebek behegedésére is maradhatott elég idő, ráadásul az olvasók figyelmét már újabb történések kötötték le. Azonban a *Theatrum Europaeum* megelőző köteteknek ismeretében az újabb eseményeket már könnyebben tudták értelmezni.

A XIII. kötetet az új brandenburgi választófejedelemnek III. Frigyesnek ajánlotta a szerző. A XIII. kötet az 1687–1690 közötti időszak történéseit beszéli el. Erre az időszakra esett az úgynevezett pfalzi háború kezdete, amelyben III. Frigyes brandenburgi választófejedelem is harcolt a franciák ellen, többek között Miksa Emánuel bajor választófejedelemmel együtt részt vett az 1689. évi hadjáratban.⁷⁷

A XIV. kötet az 1691–1695 közötti időszakot tárgyalja, és I. József, választott római király személyében a legmagasabb rangú pártfogó található benne. Ez valószínűleg összefüggésben állt azzal, hogy Józsefet egy esztendővel korábban vá-

75 Az ún. első északi háború 1656-ban kezdődött egy Lengyelország elleni svéd támadással. A varsói csatában a svéd–brandenburgi csapatok győzelmet arattak a lengyelek felett. Miután a császári diplomata, Franz Paul von Lisola Brandenburgot 1657-ben bevonta a Svédország elleni koalícióba, a háborút a császár a továbbiakban közösen folytatta Brandenburggal, Oroszországgal, Hollandiával és Dániával együtt Svédország ellen. Az 1660. évi oliwai béke francia közvetítéssel jött létre, és megnövelte Franciaország befolyását a Keleti-tenger térségében. A vesztfáliai békét azonban nem Lipót törte meg, hanem Svédország, amely egyike volt a vesztfáliai béke két garantáló hatalmának. *Harm Klüeting: Das Reich und Österreich 1648–1740*. In: *Sacrum Imperium. Das Reich und Österreich 996–1806*. Hrsg. von Wilhelm Brauner – Lothar Höbelt. Wien–München–Berlin, 1996. 200. p.

76 *Oswald Redlich: Weltmacht des Barock. Österreich in der Zeit Kaiser Leopolds I.* Wien, 1961. 106–115. p.

77 Uő. 334–335. p.

lasztották meg római királynak. A XIV. kötet 1707-ben jelent meg, ekkor pedig már ő volt a német-római császár.

A XX. kötetben három ajánlás is van. Franz Adolf Dieterich Ingelheim bárója, a római császár titkos tanácsosa, a Szent-római Birodalom kamarabírája, Károly, Miedt grófja, a római császár titkos tanácsosa, a Szent-római Birodalom kamarabíróságának elnöke és Ambros Franz Friedrich Christian Adelbert Birmont és Brezenheim grófja, a római császár titkos tanácsosa, a Szent-római Birodalom kamarabíróságának elnöke. A XXI., egyben utolsó kötetet pedig Christian Ludwig mecklenburgi hercegnek ajánlották a kiadók.

Az ajánlásokból látható, hogy a *Theatrum Europaeum* kezdettől fogva igen elismert volt. A csúcspontot a József, római királynak tett ajánlás jelentette (XIV. kötet), de nagyon magas rangot biztosított az újságnak a dán királynak (VIII. kötet), a porosz választófejedelemnek (XI. és XIII. kötet) és a rajnai palotagrófnak tett ajánlás is (VI. kötet). A XV. kötettől kezdve ugyanakkor fokozatos rangcsökkenés vehető észre, vagy nem akadt pártfogó, vagy pedig az előzőkéhez képest csak alacsonyabb társadalmi rendű. A magas rangú pártfogók ellenére a szerzők végig tárgyilagosságra törekedtek, ezzel is növelve és biztosítva a kötetek magas presztízsét.

A kötetek szerkezete

Minden kötet több év eseményeit ismerteti. A kötetek külalakja és nagysága azonos. A kötetek legelején található metszetet a címlap követi, amelyen a címen kívül a kötet rövid tartalma, szerkesztője, a kiadó, a kiadás éve, valamint a nyomda⁷⁸ is szerepel.

Az újság történelmi hitelességgel ismerteti egy adott év fő eseményeit országokra lebontva. Általában az adott évszámot részletező újságok elején vannak a jelentősebb események (pl. háborúk, békekötések), majd valamivel „könnyedebb” témák jönnek, (pl. udvari, protokolláris, diplomáciai történések), végül következnek egyéb olyan érdekességek, mint időjárásí szélösségek, tüzesetek, bűncselekmények, születések, házasságkötések, halálozások.⁷⁹

78 A *Theatrum Europaeum* példányai kivétel nélkül majna-frankfurti nyomdában készültek.

79 Az oldalak számozása a legtöbb esetben folyamatos, tehát egy új esztendő eseményeire rátérve nem kezdődik újból a számozás. Ez alól kivételt képez a X. kötet, ahol az 1669. évnél újra kezdődik a számozás. Az első fő rész 1665-től 1668-ig terjed, és az oldalak számozása 1008-nál ér véget. A második fő rész 1669-től 1671-ig terjed, és az oldalak számozása 643-ig tart. A XVI–XXI. kötetek esetében minden egyes esztendő külön oldalszámozást kapott. Az egyes

A *Theatrum Europaeum* részletesen tudósított a különböző eseményekről, azonban azok elemzése, értékelése nem szerepelt benne. Annak ellenére, hogy a Német-római Birodalom területén keletkezett, mindvégig elfogultságtól mentesen, ténszerűen számolt be az adott történésről.

A *Theatrum Europaeum* forrásai

A *Theatrum Europaeum*ban felhasznált anyagoknak a legjelentősebb részét a Majna-Frankfurtban és környékén megjelent publicisztikai anyagokból merítették, amelyek lehettek rölapok,⁸⁰ illusztrált egylapos nyomtatványok,⁸¹

kötetek végén regiszter található. A VI. kötetet leszámítva a regiszterekben az „ABC” betűinek megfelelő rendszerezés van, míg a VI. kötet regisztere követi a kötetben levő fő események illetve azok alpontjainak megfelelő csoportosítás elvét. Számomra ez a fajta regiszter sokkal könnyebben volt használható, gyorsabban rá lehetett lelni a keresett eseményre, mint a betű szerinti beosztás esetén, amely sokkal kevésbé tűnik áttekinthetőnek. Kár, hogy a szerkesztők valamért úgy gondolták, hogy ezt a fajta beosztást csak a VI. kötet esetében alkalmazzák.

80 A rölapok a Német-római Birodalomban a XVII. század közepére 1000 fölötti példányban készülhettek, és az áruk egy kőműves-vagy ácsmester egy napi bére lehetett. A rölapokat metszetekkel illusztrálták, aminek az volt a nagy előnye, hogy így az olvasni, ími nem tudókhöz is eljutottak a képi információk. A rölapoknak gyakran szimbolikus vagy szatirikus volt az ábrázolásmódjuk, de ezek a korabeli emberek számára könnyen értelmezhetőek voltak. A metszetkészítés technikája is fejlődött. A fametszeteket fokozatosan felváltották a rézmetszetek és a rézkarcok, amelyek jóval igényesebbek voltak. A jól képzett rézmetszők metszeteiken gyakran a nevüket is feltüntették. A rölapok tartalma igen változatos volt. Kezdetben természeti vagy csodás eseményeket dolgoztak fel. Gyakoriak voltak a vallási, erkölcsnemesítő, tanító célzatú kiadványok is. De moralizáló rölapok is nagy számban jelentek meg, amelyek pl. a helyes életvitelt mutatták meg az embereknek. Később egyre gyakrabban foglalkoztak politikai vagy hadieseményekkel, és az ábrázolásuk is egyre pontosabb vagy hitelesebb lett. A rölapoknak megvolt még az az előnyük is, hogy könnyen ki lehetett őket függeszteni a városok legforgalmasabb pontjain (piactér, templom, városkapu), így még nagyobb számú közönséghez juthatott el a mondanivalójuk. *G. Etényi N.*: i. m. 47–52. p. A rölapok nem elsősorban a kevésbé képzett közönséghez szóltak. Gyakran előfordult, hogy latin szövegeket vagy népnyelven megfogalmazott bonyolult versformákat is tartalmaztak, amelyeknek megértéséhez nagyobb műveltségre volt szükség. A rölapok közönsége nem volt egységes, ami tükröződik az általuk tárgyalt témák sokoldalúságában is. *Wolfgang Harms*: Die kommentierende Erschliessung des illustrierten Flugblatts der frühen Neuzeit und dessen Zusammenhang mit der weiteren Publizistik im 17. Jahrhundert. In: *Presse und Geschichte II. Neue Beiträge zur historischen Kommunikationsforschung*. München–London–New York–Oxford–Paris, 1987. 83. p.

81 Nagyobb formátumú egylapos nyomtatványok, amelyek nagyjából kiegyenlített arányban mind képi, mind pedig szöveges információkat is közölnek. A rölapok egy részével ellentétben nem

röpiratok,⁸² hetilapok,⁸³ vásári

- mondanak le a grafikai ábrázolásokról. *Jutta Schumann*: Die andere Sonne. Kaiserbild und Medienstrategien im Zeitalter Leopolds I. Berlin, 2003. 47. p.
- 82 A röpirat összefoglaló elnevezés egészen különböző műfajokat takar. Johannes Haller 1892-ben a röpiratok tekintve négy alcsoportot állított fel: hivatalos röpiratok és manifesztumok, tudósítások (*relatiók*), vitairatok és traktátusok, illetve teológiai, filozófiai, államelméleti, alkotmányjogi írások. A hivatalos röpiratok és manifesztumokat felsőbb hatóságok adták ki, hogy ezeket az iratokat saját pozícióik erősítésére használják fel, vagy pedig az ellenséget gyengítsék. A *Relatiók* többnyire tárgyilagos jelentéseket közöltek csatákról vagy más releváns aktuális eseményről. A vitairatok és traktátusok ezzel ellentétben nem napi eseményekről számoltak be, hanem gyakran szatirikus formában aktuális politikai álláspontokat vitattak meg. *Johannes Haller*: Die deutsche Publizistik in den Jahren 1668–1674. Ein Beitrag zur Geschichte der Raubkrieg Ludwig XIV. Phil. Diss. Heidelberg, 1892. 8–14. p. In: *Schumann, J.*: i. m. 42–43. p. A röpiratok nagy számban szóltak háborús cselekményekről, békekötésekről, koronázásokról (pl. I. Lipót 1658. évi császárrá választása). Csak kevés röpirat szerzője ismert név szerint. A röpiratszerzők legnagyobb részét diplomaták, követek, miniszterek voltak — közülük kiemelkedik Franz Paul Freiherr von Lisola, aki a bécsi udvar számára teljesített diplomáciai szolgálatokat, és XIV. Lajos kíméletlen ellenfele volt —, de gyakran tudósokat bíztak meg, hogy az adott kormány véleményét és álláspontját vessék papírra (pl. Leibniz, Boeckler). *Schumann, J.*: i. m. 61. p.
- 83 A hetilapok rendszerességüknél fogva egyszerre voltak periodikusak, aktuálisak és univerzálisak. Természetesen elsősorban a császári udvar, a fejedelemségek és a városok életéről valamint hadi eseményekről tudósítottak, de 30-40%-ban egyéb európai híreket is közöltek. A lapok „élettartama” változó volt. Lehetek 1-2 év után megszűnők, de fennmaradhattak több mint száz évig is. Alapításukhoz császári engedély, az adott fejedelmi központ vagy város engedélye is kellett. A század közepétől hetente többször is megjelenhettek, és egyre inkább elfogadottakká lettek, politikai, társadalmi és gazdasági súlyuk egyre nőtt, sőt híreik még az egyetemi oktatásba is bekerültek. 1605 és 1700 között német nyelvterületen közel 200 hetilap működött, mintegy 80 kiadási helyen. A XVII. század közepére a hetilapok az első helyet foglalták el a korabeli nyomtatványok között. Ez mintegy 200.000-250.000 rendszeres olvasót jelentett, ami 20-25%-a az akkori olvasni tudóknak a Német-római Birodalom területén. Az 1660-as évektől már elkezdtek specializálódni a hetilapok. Voltak olyanok, amelyek kifejezetten a gazdasággal foglalkoztak, mások a hajózással, hajórakományokkal, tengeren túli területekkel kapcsolatos információkat adtak közre, de voltak az adott régióra szakosodott lapok is. Azonban ezeket egyre gyakrabban kiegészítették bel-és külpolitikai hírek is, sőt bizonyos fajta „háttérelmezést” is adtak a lapok, pl. egy-egy konfliktus várható kihatásairól. A század második felében pedig egyre gyakrabban megjelent a nyomtatott sajtóban a korabeli államelméleti művek szemlélete, érvrendszere, szóhasználat. Ennek következtében mind nagyobb számban jelentek meg az udvari életre vonatkozó politikai hírek. Ezekből meg lehetett tudni, hogy egy-egy udvarban kik a meghatározó miniszterek, személyiségek, ezeknek milyen a koncepciójuk, döntéseiknek milyenek lehetnek a várható következményei. *G. Etényi N.*: i. m. 54–57. p. A szakirodalomban még tart a vita, hogy az 1609-ben megjelenő strassburgi *Relation* vagy a

kiadványok⁸⁴ vagy periodikák.⁸⁵ A *Theatrum Europaeum* különböző köteteinek előszavaiban ismételten ott voltak a szerzői kérések, amelyben arra kérték az olvasókat, hogy amennyiben érdekességre számot tartó anyagok vannak a birtokukban, vagy jelentős eseményeket maguk is átéltek, azt osszák meg velük. Gyakori, hogy a különböző hadieseményeknél részt vevő katonatisztek vagy mérnököket kértek fel, hogy kellő díjazás fejében tudósításokat küldjenek. Az említett tisztek, mérnökök gyakran metszeteket is készítettek ezekről az eseményekről. A *Theatrum Europaeum*ban előforduló metszeteken a legtöbbször jól ki lehet olvasni a neveiket. A források közül meg kell említenünk az ún. katonaleveleket is. A csata helyszínén levő tiszt vagy közlegény esetleg egy megostromlott városban lakó polgár írta ezeket a leveleket a rokonainak vagy ismerőseinek — nagyon élményszerű leírásokat lehetett ezeken keresztül beszerezni. Hasonlóan értékes for-

wolfenbütteli *Aviso* a legrégebbi hetilap. *Elger Blühm: Fragen zum Thema Zeitung und Gesellschaft im 17. Jahrhundert.* In: *Presse und Geschichte I. Beiträge zur historischen Kommunikationsforschung.* München, 1977. 64–65. p. A korszak újságjainak átlagos oldal-száma 4-8 között változott, hetente egyszer vagy kétszer jelentek meg. A legolcsóbbak ára 3,75 pfennig (pl. a hamburgi *Rel.-Courier*), a legrágábbaké pedig 9 Pf. (pl. *Extract Schreiben und Europa Zeitung*). A salzburgi *Ordinariii Zeitung* 3600 példányban jelent meg, ugyanakkor a *Rel.-Courier* 19000 példányban. 3-19 nap volt az átfutási idő, amíg egy hír megjelent az újságban. *Heinz-Georg Neumann: Der Zeitungsjahrgang 1694. Nachrichten und Nachrichtenbeschaffung im Vergleich.* In: *Presse und Geschichte II. Neue Beiträge zur historischen Kommunikationsforschung.* München-London-New York-Oxford-Paris, 1987. 145–146. p.

84 A Majna-Frankfurtban és Lipcsében lezajló könyvvásároknak megfelelően évente kétszer ill. háromszor jelentek meg. A vásári kiadványokban is Európa fontos politikai eseményeit foglalták össze, és sűrített formában kínálták az olvasók számára. *Schumann, J.:* i. m. 64. p.

85 A periodikák egy hosszabb időszak híreivel jelentek meg, és alapvetően e műfajok őrizték meg összegzéseikben a kevésbé igényes kivitelben megjelentetett olcsóbb kiadványokat is. Ilyen volt pl. a *Diarium Europaeum* is, amely félévente jelent meg, és a világ minden tájáról összegyűjtötte az információkat és az eredeti dokumentumokat. A *Diarium Europaeum* 1658-tól 38 kötetben jelent meg Majna-Frankfurtban, és egy-egy kötet kb. 600 oldal terjedelmű volt. A frankfurti vásárra és a regensburgi birodalmi gyűlésre igyekvők révén igen sok emberhez eljuthatott. Tudatosan összegezte az olcsóbb kivitelű újságokból származó híreket. Kiadója Wilhelm Serlin volt. Mivel az események és a megjelenés között jelentős idő telt el, ezért a *Diarium Europaeum* hosszabb távra is kihatott. Hasonló periodikus kiadvány volt még pl. Martin Zeiler 1646-ban és 1661-ben kiadott munkája, melynek címe: *A magyar királyság leírása.* (1664-ben újból megjelentették Nürnbergben) Később több nagyobb összefoglalásnak lett az alapja az *Ortelius Redivivus et Continuatus* új kiadása, mely a Magyarország 1395–1607 közötti történetét bemutató résznek a folytatása. *G. Etényi N.:* i. m. 151–153. p. A fentiek tükrében a *Theatrum Europaeum* egyértelműen a periodikák közé tartozik, hiszen megjelenése teljesen rendszertelen volt, semmiféle szabályszerűséget nem lehet felfedezni a különböző kiadások évszámai között.

rástípusok a hadvezéri jelentések, amelyeket a kormányaiknak küldtek haza a hadieseményekről. Ezeket később a nyilvánosság számára is kiadták. Ezek alapján szerepelnek a *Theatrum Europaeum*ban gyakran anyagi, csapat- és veszteséglisták. A kéziratok források közé tartoznak még az üzleti levelek is, amelyek mellesleg helyi eseményekről is tudósítottak. Ugyanebbe a sorba illeszkednek a legjelentősebb kereskedőházak beszámolóí is, amelyből a *Theatrum Europaeum* hajózástudósításai jó részét merítette. Ezekben a hajózási hírekben részletes beszámolókat találhatunk a rakományokról is.⁸⁶

Az újságírók rendszeresen leveleztek ismerősökkel vagy megbízottakkal vagy postamesterekkel.⁸⁷ Ezeknél a híreknél a minél gyorsabban történő információszerezés volt a lényeg, ezért gyakran meglehetősen pontatlanok és homályosak voltak.

Jelentős számban fordultak elő olyan írások is, melyeket az államok és fejedelemségek egymással folytattak, vagy kiadtak az alattvalók számára. Ezek a *Theatrum Europaeum*ban deklarációk, előterjesztések, határozatok, ediktumok, manifesztumok stb. néven szerepelnek.⁸⁸

A forrásokat tekintve az 1693–1694. évi *Relationes Historicae* is adalékuul szolgálhatott a *Theatrum Europaeum* szerzőinek. Ez korábban egy meglehetősen egyszerű szövegű forrásgyűjtemény volt, de elsősorban Schleder közreműködésével

⁸⁶ *Bingel, H.*: i. m. 113–115. p.

⁸⁷ A birodalmi postai újságterjesztés kezdetei bizonyíthatóan a XVII. század elejére nyúlnak vissza. Eleinte a császári birodalmi postahivatalokkal szomszédos hercegi udvarokat látták el heti hírekkel, újságokkal, majd később magánszemélyek is érdeklődtek iránta. Ily módon Nassau grófjai, a mainzi és a kölni választófejedelmek, valamint Speyer püspöke a frankfurti postamestertől, Johann von der Birghdentől térítés ellenében kapták az Avisót. Az erfurti postamester, Breitenbach, aki 1646-ban a szász-weimari Vilmos hercegnek eljuttatta saját hetente megjelenő *Ordinari Avisó*jának három példányát, nem sokkal később más császári postamesterekkel összefogva növelte saját újságjainak magánterjesztését. Breitenbach tudatta Mühlhausenbe kollégájával, Bergmannal, hogy saját hetente megjelenő Avisóit elvitette Mühlhausenbe, hogy ott két tallérért árusítsa. Egy ingyenes példány kíséretében hasonlóképpen tájékoztatta az eisenachi postamestert is, felajánlva neki, hogy két tallérért további példányokat küld neki Avisójából, amit az tetszése szerint és saját hasznára három-négy tallérért árusíthat. Az angol és a francia postával ellentétben a császári birodalmi posta és a XVII. században létesített uralkodói postahivatalok, mint pl. Poroszországban, a szász választófejedelemségben, a Habsburg Örökös Tartományokban vagy a birodalom északi részén az idegen sajtótermékek folyamatos terjesztésére törekedtek, amit a birodalom jogi struktúrái elősegítettek. *Martin Dallmeier*: Die kaiserliche Reichspost zwischen Zeitungsvertrieb und Zensur im 18. Jahrhundert. In: *Presse und Geschichte* II. 233–234. p.

⁸⁸ *Bingel, H.*: i. m. 115. p.

— aki hosszú éveken át gondozta a kiadásokat — a mű színvonala nagymértékben feljavult.⁸⁹

A hesseni tartománygróf, III. György jelentős mennyiségű anyagot hagyott a kiadóra. Schneider pedig a patrónusa, Friedrich von Solms gróf közreműködésével, értékes forrásokat tárt fel. Továbbá jól hasznosítható forrásanyag maradt fenn a mainzi választófejedelemség archívumában is.⁹⁰

Az információk elrendezésének a módszerei

Ennek a hatalmas anyagnak a feldolgozására a szerzők alapvetően kétféle módszert alkalmazhattak. Vagy szigorúan betartották az események időbeli sorrendjét, ezáltal gyakorlatilag egy napról-napra történő kronologikus áttekintést hoztak létre, vagy pedig figyelembe vették a források tartalmát, és az ugyanazon földrajzi területen játszódó eseményeket együttesen kezelték. Tisztán kronológiai eljárással a *Theatrum Europaeum*ban nem találkozunk, noha Oraeus a harmadik kötetben bizonyos helyeken közelített ehhez.

Már Abelin bevezette a rovatszerű elrendezést, Schleder pedig megalkotott egy meghatározott címekkel ellátott osztályokra való csoportosítást, amely a *Theatrum Europaeum*ban mindvégig alapvető rendezési elv maradt. A szigorúan időbeli módszer az eseményeket napról-napra ismertette, és nem ügyelt a belső tartalmi összefüggésekre. Egy ilyenfajta ábrázolásmód ezért belső szakadozottság képét tárta elénk. Ezt a hátrányt el lehet kerülni a rovatszerű elrendezéssel, ahol az összetartozó anyagok vannak csoportosítva. Ámde még ezen belül is nagyon szétszakadozott benyomást kelthet az események időbeli sorrendjének a követése. Előnytelenné akkor válhat a rovat elrendezés, ha csak mereven egy meghatározott sorrendet tartalmaz, és az egyenkénti osztályok egymástól elválnak.

A *Theatrum Europaeum* szerzői először feldolgozták a rendelkezésükre álló elsődleges forrásanyagokat, majd kiegészítették a fentebb említett könyvek hasonló leírásaival, végül így alakították ki saját ábrázolásmódjukat. Ez a két mértékadó mű segítette a *Theatrum Europaeum* szerzőinek abban is, hogy az első kézből származó, nem mindig hitelesnek tekinthető leírások igazságtartalmáról meggyőződ-

89 Uő. 98–99. p.

90 Uő. 114. p.

jenek, és így mintegy kettős szűrőn keresztül átmenve csak valóban megbízható információk kerüljenek be a *Theatrum Europaeumba*.⁹¹

A *Theatrum Europaeum* metszetanyaga

A *Theatrum Europaeum*ban nagyon bőséges metszetanyag található a korszak uralkodóiról, fejedelmeiről, államférfiairól, hadvezéreiről, továbbá bemutatnak a szerzők csatákról, erődökről, városokról készült illusztrációkat, alaprajzokat, nagyon részletes térképeket, de ceremoniális eseményekről is nagy számban készültek metszetek: például ünnepélyes bevonulásokról, esküvőkről, koronázásokról, tűzijátékokról, egyéb ünnepi eseményekről vagy éppen lovasjátékokról. A kor emberét nagymértékben foglalkoztató csodajelek is felbukkannak a képanyag között, például üstökös ábrázolása.⁹²

A gazdag illusztrációs anyag a *Theatrum Europaeumot* az egyik legfontosabb képi információforrássá tette a XVII. században. 743 különböző történelmi és topográfiai ábrázolás található a 21 kötetben, többnyire dupla oldalon. Ebből 27 ismételt előfordul, 20 táblán található két ábrázolás, az egyiken pedig három. Minden egyes metszet megfelelő feliratozással van ellátva, és a készítőket jól lehet azonosítani. A történelmi és topográfiai ábrázolások mellett 693 portré található a 21 kötetben, a legtöbb ezek közül egész oldalas. 19 kisebb szövegillusztrációt is fellelhetünk, amelyek Gottfried *Krónikájának* képanyagához hasonlíthatnak. Összesen tehát 1427 képi illusztráció van a kötetekben.⁹³

91 Uő. 118–120. p.

92 Például a XII. kötet (1679–1686) metszetei között megtalálható Európa, Németország, Elzász, Magyarország, Erdély, Morea térképe, Bécs, Buda, Esztergom, Luxemburg ostroma, Straßburg, Hamburg, Tripoli látképe és erődítései, de rábukkanhatunk egy üstökös feltűnésére, török zászló ábrázolására vagy éppen diadalív állítására Franciaországban XIV. Lajos tiszteletére. Az uralkodói, államférfiúi arcképek között szerepel I. Lipót német-római császár, XIV. Lajos francia király, II. János György szász választófejedelem, II. Károly angol király, II. Károly spanyol király, Louvois márkí, Thököly Imre, Frigyes Vilmos brandenburgi választófejedelem, III. János György szász választófejedelem, IV. Mehmed török szultán, Ernst Rüdiger Starhemberg gróf, III. János lengyel király, Kara Mustafa nagy vezír, XI. Károly svéd király, XI. Ince pápa, Miksa Henrik kölni választófejedelem, V. Károly lotaringiai herceg, Miksa Emanuel bajor választófejedelem, II. Jakab angol király, Jakab Montmouth hercege, V. Keresztély dán király. Természetesen az adott városképek illetve portrék mindig egy-egy adott eseményhez kapcsolódóan szerepelnek a kötet lapjain.

93 *Wüthrich, L. H.*: i. m. 333. p.

A metszetek egy része Merian családjához köthető. A kötetek első felének metszeteit maga Matthaeus Merian, két fia Matthäus (ő tíz metszetet készített) és Caspar, vagy pedig veje, Melchior Küssel készítette. Ikonográfusként Peter Aubry segítette munkájukat.⁹⁴ A későbbi kötetek metszetein sok művész osztozott, különösen az arcképeken. Beleszámítva a 21 kötet címlapjain található metszeteket is, összesen 87 metsző és rajzoló nevét lehet összeszámolni. Különösen sok volt közöttük a katonatiszt, főleg erődépítéssel foglalkozók.⁹⁵

A *Theatrum Europaeum* hanyatlása, utolsó évei

Időközben a *Theatrum Europaeum*ot heves támadások kezdték érni, miszerint már egy túlhaladott korszak terméke. A történetírás a fanyalgók szerint nemcsak abból áll, hogy önállótlannal és kritikátlanul különböző forrásanyagokat rakunk össze. A XVI. kötet előszavából kiérezhető az ezekkel a vádakkal szembeni mentegetőzés. Véleményem szerint a *Theatrum Europaeum* a XVII. századi történetírás kiemelkedő és pótolhatatlan terméke, amely nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a művet oly hevesen kritizálók is eljussanak egy magasabb történelemtudás-szintre. Mindenképpen több krónikánál, mivel a szerzők óriási mennyiségű forrásanyagot dolgoztak fel, hatalmas tudósítói hálózattal rendelkeztek. A szövegek elrendezése sem krónikaszerű, hanem belső összefüggésekre épít, amely az ismétlődéseket kizárja. A kötetek szerkezete jól áttekinthető, és az aktuális eseményeket helyezi fókuszba. Sajnos azonban a könyvet ért kemény kritikák kétségtelenül megtépázták a tekintélyét.⁹⁶

Továbbá a könyvsorozat hanyatlásához nagymértékben hozzájárult Merian utódainak egyre nagyobb mértékű nemtörődömsége is. Ameddig Matthaeus Merian állt a kiadó élén, a kötetek többnyire azonnal megjelentek a tárgyalt események után. Azonban már fiai alatt elkezdődtek az első „akadozások”. A későbbi generációk alatt pedig a helyzet egyre csak romlott. Végül Merian egyik lányleszármazottja hozzáment a brandenburgi választófejedelem udvari építészéhez, Eosander von Göthe-hez, aki az egész Merian-örökséget egyszerűen eltékozolta.⁹⁷ Így a *Theatrum Europaeum* rendszeres megjelenésének éppen 100 éves évfordulóján szakadt vége. Ezt követően Heinrich Sutter frankfurti könyvkereske-

94 *Bingel, H.*: i. m. 121. p.

95 *Wüthrich, L. H.*: i. m. 333. p.

96 *Bingel, H.*: i. m. 122–123. p. Úgy érzem, más okok is állhattak a támadások háttérében, talán szakmai féltékenység vagy esetleg pénzügyi viták, kiadók közötti rivalizálás.

97 *Üö.* 7. p.

dő örökölte meg a Merian Kiadó rézlemezait. Ő 1754 és 1759 között három kötetben kiadott egy J. L. Gottfried neve alatt futó krónikát. Ennek az első része Gottfried krónikájának utánnomása volt, míg a második és a harmadik rész egy kivonatot tartalmazott a *Theatrum Europaeum* 21 kötetéből. Sajnos ennek a vállalkozásnak is anyagi okok miatt lett vége. De legalább valamilyen formában a *Theatrum Europaeum* még egy fél évszázadig tovább élt.⁹⁸

A *Theatrum Europaeum* forrásként való használhatósága

A kutatók számára a *Theatrum Europaeum* páratlan információkat kínál a különböző országok történeti eseményeinek vizsgálatára. A legapróbb részletekig beszámol háborúkról, csatákról, békekötésekről, azok kulisszáiról, udvari eseményekről, ünnepekről és az adott esztendő egyéb érdekességeiről. Az évszámok és országok szerinti csoportosítás pedig nagymértékben megkönnyíti a tájékozódást ebben a hatalmas anyagban, amelyet a metszetek még látványosabbakká tesznek.⁹⁹ Már a XVII. század során is gyakran tekintették hivatkozási alpnak a *Theatrum Europaeum*ot, például Mencke is gyakran hivatkozik rá I. Lipótól írt életrajzában.¹⁰⁰ A *Theatrum Europaeum* különböző köteteinek elkészítése során a szerzők óriási mennyiségű röplapot, illusztrált egylapos nyomtatványt, röpiratot, hetilapot, vásári kiadványt vagy egyéb periodikát használtak fel. Azonban ezek eredete és pontos címe sajnos felderíthetetlen, mivel a szerzők az események ismertetése során nem jelölik, hogy honnan szerezték be az információikat. Éppen ezért szükséges a *Theatrum Europaeum* mellett minél több kontrollforrást és szakirodalmat alkalmazni, hogy ezáltal kiküszöbölhetőek legyenek az esetenként előforduló tárgyi tévedések. A *Theatrum Europaeum*ban a békeszerződések, törvények, rendeletek és egyéb hivatalos iratok teljes szövege megtalálható, nemcsak azok kivonatos tartalmi leírása, így a forrást dokumentumgyűjteményként is lehet használni. A magyar vonatkozásokat tekintve részletes beszámolókat találhatunk magyar és erdélyi országgyűlésekről, magyar rendek császárhoz menő küldöttségeiről¹⁰¹ és a magyar területeken zajló hadi eseményekről.

98 Uő. 123. p.

99 A további tájékozódást segítik a lapszéleken található rövid címek az ott tárgyalt eseményekről.

100 *Johann Burchard Mencke: Leben und Thaten Seiner Majestät, des Römischen Kayzers Leopold des Ersten.* Leipzig, Johann Friedrich Gleditsch, 1707. HTM Kvgy. C5567.

101 I. Lipót 1666. évi esküvéje alkalmából magyar küldöttség vonult a császár és Margit Terézia császárné elé: „Csütörtökön, november 29-én (december 9-én) a Bécsben jelenlevő magyar ren-

FÜGGELÉK

Összefoglaló táblázat a *Theatrum Europaeum* legfontosabb adatairól:

Kötet	Feldolgozott időszak	Kiadások	Szerző	Nyomdász	Ajánlások
I. köt.	1618–1628	1635, 1643, 1662	Abelin	Daniel Fievet	Majna-Frankfurt polgármestere és Majna-Frankfurt birodalmi város városi tanácsa
II. köt.	1629–1632	1633, 1637, 1646, 1679	Abelin	nincs feltüntetve	ifj. János Miksa Majna-Frankfurt birodalmi, választói és kereskedőváros tanácsosa.
III. köt.	1633–1638	1639, 1644, 1670	Oracus	Balthasar Christoph Wusten	György hesseni tartománygróf
IV. köt.	1639–1642	1643, 1648, 1692	Oracus	Johann Goerlin	nincs ajánlás
V. köt.	1643–1647. június	1647, 1651, 1707	Lotichius	Wolfgang Hoffmann	Károly Gusztáv Wrangel királyi svéd birodalmi tábornok
VI. köt.	1647. július–1650	1652, 1663	Schleder	Daniel Fievet	Károly Gusztáv rajnai palotagróf
VII. köt.	1651–1657. március	1663, 1685	Schleder	Johann Goerlin	Starenberg gróf, a római császár titkos tanácsosa és udvari marsallja

dek képviselői Ófelségénél, a császárnál és a császárnénál audiencián vettek részt. A következő pompás küldöttség járult a császári pár elé: elől haladt az esztergomi érsek hintója, amelyben az érsek mellett benne ült az új magyar kancellár. Utána jött a nádor pompás aranyveretes hintóval, amelyet ugyancsak arannyal, ezüsttel és drágakövekkel felszerszámozott hat török ló húzott. A nádor ragyogó díszhintójában ült gróf Nádasdy Ferenc országbíró, Zrínyi Péter horvát bán és Forgács Ádám úr. A harmadik hintóban — amely Nádasdy gróf tulajdona volt, és kék bársonnyal volt bélelve, kívülről pedig ugyancsak aranyveretes volt — benne ült a veszprémi püspök, Esterházy gróf, Draskovics Miklós és Draskovics János. A három hintó után nagyszámú magyar mágnás következett pompás ruhákban és ragyogóan feldíszített lovakon. A menetet végül egy sereg nemes zárta le. Az audiencia során az esztergomi érsek a császári pár előtt egy tetszetős latin nyelvű szónoklatot tartott, amelyben a magyar rendek nevében tolmácsolta szerencsekívánságait a császárnak és a császárnénak, továbbá kifejezte a rendek felajánlását és kötelességtudattól vezérelt szolgálatkészségét a császár felé. A szónoklatra a császár saját maga válaszolt, a császárné pedig legfőbb udvarmestere útján.” TE X. 196.

Közlemények

Kötet	Feldolgozott időszak	Kiadások	Szerző	Nyomdász	Ajánlások
VIII. köt.	1657. április –1660. május	1667, 1693	Meyer	Johann Goerlin	III. Frigyes Dánia királya
IX. köt.	1660. június –1665	1672, 1699	Meyer	nincs feltüntetve	V. Lajos hesseni tartománygróf
X. köt.	1665–1671	1677, 1703	Geiger	Balthasar Christoph Wusten és Johann Goerlin	nincs ajánlás
XI. köt.	1672 –1678/79	1682	Ismeretlen	Johann Philipp Andrea	Frigyes Vilmos brandenburgi választófejedelem
XII. köt.	1679–1686	1691	Ismeretlen	Johann Goerlin	nincs ajánlás
XIII. köt.	1687–1690	1698	Ismeretlen	Johann Goerlin	III. Frigyes brandenburgi választófejedelem
XIV. köt.	1691–1695	1702	Ismeretlen	Johann Goerlin	József, választott római király
XV. köt.	1696–1700	1707	Ismeretlen	Johann Philipp Andrea	nincs ajánlás
XVI. köt.	1701–1703	1717	Schneider	Anton Heinscheidt	nincs ajánlás
XVII. köt.	1704–1706	1718	Schneider	Anton Heinscheidt	nincs ajánlás
XVIII. köt.	1707–1709	1720	Schneider	Anton Heinscheidt	nincs ajánlás
XIX. köt.	1710–1712	1723	Schneider	Anton Heinscheidt	nincs ajánlás
XX. köt.	1713–1715	1734	Schneider	Johann Benjamin Andrea	Franz Adolf Dieterich Ingelheim bárója, Károly, Miedt grófja, és Ambros Franz Friedrich Christian Adelbert Birmont grófja. Mindhárom titkos tanácsos
XXI. köt.	1716–1718	1738	Schneider	nincs feltüntetve	Christian Ludwig mecklenburgi herceg